Немає 2 остор.

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

ЛЕСЬ ЛОЗОВСЬКИЙ-22

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ

А що ваги визначено тільки з точн
множника, то з довільною точністю мо
від'ємні числа.

Нехай

$$p_1 + p_2 + \ldots +$$

Тоді замість ряду (15) можна взяти на

$$x_1, x_2, x_3, \ldots$$

при чому, наприклад,

$$x_1 = x_2 = \ldots$$

$$x_{n+1} = x_{n+2} = \ldots$$

— 3,
К 75

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

т. II

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА

ОПОВІДАННЯ

Унді п
1621

Республіканський
педагогічний музей
Основний фонд №

НДІП
ПЕРЕВІРЕНО
1962 р.

УНДІП
Перевірено
1952 р.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
Київ — 1922

ПЕРЕВІРЕНО
1981 р.

Державний Трест „КИЇВ — ДРУК".
Друкарня № 2. Пушкинська № 4.
Зам. ч. 804—5.000. Д. Ц.—Київ, 1922 р.

студентського кителя. При коротенькій гладкій фігурі студента товариш його здавався мизерним та тендітним. Високий, худий, з закарлюченим, як у кібця, носом на довгому обличчю, облямованому рідкою темною борідкою, одягнений в синю французьку блюзу, на якій можна було полічити усі кістки його, він трохи скидався на Дон-Кіхота. Зігнувши свою довгу фігуру та спершись худими кістлявими руками на рушницю, Дон-Кіхот (як його продражнили товариші) пожадливо стежив очима за табуном диких гусей, що летів через Прут у плавні. Його очевидячки дратувало, що дичина безкарно летіла над головою, захищена високістю та забороною полювати до Петра.

Третій подорожній, закутаний у парусиновий плащ, з кобкою на білому картузі, при якому засмалене обличчя подорожнього з підстриженою à la Boulanger білявою борідкою видавалось ще чорнішим, дивився вдумливими сивими очима на широкий краєвид.

По під полониною, по якій вони їхали, широко розіслався зелений низькоділ. Сріблясте биндочка Прута кривульками порізала зелені береги, ціле море хвилястого комишу ховало від людського ока блискучі озерця та гірла, блакитна імла далини повила далекі села, гори, садки. На планині хилилась од вітру пшениця, а по жовтих ярах, що збігали з гори до Прута, п'явся лозиною кучерявий виноград. На чистому теплому небі тільки де-не-де біліли кущиками хмари.

Дон-Кіхотові першому докучила мовчанка. Він злегка штовхнув дрімаючого студента.

— Колеґо Савченко, годі-бо вам носом свистіти!... Он гляньте краще на той табун диких

гусей,—аж злість бере, що не можна дістати.

— Га?... що?... я заснув?...—прокинувся студент.—А що ж його робити у дорозі: ні вина, ні дівчат тут немає...

— Незабаром приїдемо в село: буде те й друге.

— Угу... а як знайдемо філоксеру, то ті мегери й очі з лоба повидирають нам. А ви все ще, колеґо Рудик, мов кіт той, пасете очима пташок? Плюньте на це діло...

Рудик нервово кинувся.

— Плюньте на своїх дівчат краще,—відрізав він ображено.

— Ха-ха! Прирівняли! А що ж це,—позіхнув Савченко,—наше „начальство“ похнюпилось? На що хочете закладаюся, що саме тепер обмірковується план кампанії антифілоксерної! Ну, признайтеся, пане Тихович, адже я вгадав ваші думки.

Тихович скинув очима на Савченка.

— На цей раз не вгадали,—обізвався він.— Я нічого не думав, а просто милувався краєвидом. А коли хочете, признаюся щиро: мене турбує думка, що у Лоештах знайдемо філоксеру.

— Вас турбує?—засміявся студент.—А я б сказився за тих вісім годин одноманітної праці, коли б не рятувала мене часом від цього ота ваша неприятелька—філоксера. Все ж таки якісь враження, рух, життя. Та й приємно знайти, коли шукаєш.

— Мовчали б краще, колеґо,—спинив його Дон-Кіхот (vulgo Рудик) та не дратували пана Тиховича своїм легкодумством. Адже ви знаєте, як він поважно дивиться на свою місію...

Студент махнув рукою і розщібнув китель.

Тихович нічого не відповів. За кілька хвилин він звернувся до візника:

— Діпарте Лоешти? [1])

— Яка-та! [2]) — показав візник пужалном на провалля, в якому зникла враз дорога. Здавалось—далі нікуди було їхати. Дорога западалась, як під землю, а за проваллям, глибини якого ще не можна було помітити, стирчали зелені шпилі гір. Але візник припинив коні і ступою спустився в кручу. Він в'їхав у вузьке міжгір'я. З одного боку дороги стирчала жовта стіна урвища, з другого чорніла широка безодня, дно якої мабуть ніколи не бачило сонця. Зубчасті гори кидали тінь на дорогу, пітьма лізла з безодні, виповняла міжгір'я, п'ялась по горах аж до сяючих на сонці шпилів. Стягнені віжками, під натиском каруци, коні крутились, як змії, помалу спускали віз по покрученій дорозі, що, здавалось, провадить на той світ. Виступи гір закривали дорогу, і тільки клаптик безхмарного неба синів у високості над стрімкими жовтими стінами урвища.

Враз, немов від маху чарівничої палічки, пасмо гір розірвалося; в широкому отворі, наче у вікні, блиснула річка, а за річкою—широка простора зелених плавнів, засипана вся південним промінням. Каруца вірнула у хвилю ясного світла й покотилась берегом Прута, далеко лишивши за собою похмурі бескеди.

Незабаром показалось село, мальовничо розкидане над річкою по горі. Білі, чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям на мальованих стовпах, дерев'яні „кош-

---

[1]) Далеко до Лоешт?
[2]) Ось.

ниці“ на кукурудзу, очеретяні хлівки, кристаті акації та морви за штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями—все це робило гарне враження, свідчило про лад та достаток. Хазяїв не було дома, всі були на роботі. Тільки де-не-де діди вигрівалися на сонці по призьбах та молодиці квапливо бігли по воду, вимахуючи мідяними побіленими кухвами. Собаки, яких завжди безліч по селах південної Басарабії, обпали каруцу й бігли, валуючи, за нею аж до примарії, де зупинились наші подорожні.

Тихович вискочив з каруци й, не обтріпуючи навіть пилу, спішно ввійшов у примарію. Тут його стрів примарь, грубий череватий молдуван з апатичним обличчям та наш знайомий—писарь, котрий не мав уже на собі святних ясних галанців.

Тихович назвав себе.

— Мені припоручено,—додав він,—обдивитися лоештські виноградники, щоб запевнитися, чи вільні вони від філоксери. Ви дістали моє оповіщення?

Примарь апатично кліпнув очима, а писарь, настовбурчивши вуси та вирячивши котячі очі, зігнувся так, що робив враження людини, в якої від страшного болю втягло назад живіт.

— А як же, відібрали... це про „філоксерию?“ О! ви тут напевне знайдете її!..—додав він з округлим рухом рук.

— Ви чому так думаєте?—звернувся до нього зацікавлений Тихович.

— Люде мруть, — таємничо пояснив писарь.—І в повітрі...—Він не доказав, а тільки потяг носом повітря, наче чув там присутність „філоксерії“.

Тихович злегка осміхнувся.

— Мені треба знайти кватирі,—звернувся він до примаря,—для робітників і для нас. За хати я платитиму. Тільки поспішіться, бо люде чекають на дорозі.

— Усе буде зроблено!—підхопив писарь, висовуючись із хати задом та виробляючи дивні рухи ногами, на яких, на превеликий жаль пана писаря, сьогодні не брилювали вже нові ясні галанці.

Сотник та десятник як навіжені бігали по хатах, шукаючи кватирь—і не могли нігде знайти.

Молдувани, дізнавшись, що приїхали ненависні їм „доктори", ні за що не хотіли пускати ворогів у хату.

Савченко з Рудиком сиділи на возі й, голодні та лихі, лаяли молдуван.

— Яка дикість! Який брак культури!—хвилювався Савченко.—Ти працюєш для їхнього добра, їхньої користи, а вони тебе в хату не пускають, варвари!...

— Відколи це ви, колеґо, почали добачати користь у нашій праці? Я щось раніше не помічав цього за вами. Може то з голоду?—глузував Рудик.

— А таки я голоден, коли хочете знати!—вибухнув Савченко.—Від самого раня нічого не їв, а тепер чекай на спеці, поки тебе пустять у хату! Нічого мовити—миле життя розвідача філоксерної комісії.

— Ех, шкода!—зітхнув Рудик.—Як би можна, забив би я оце парочку гусей та засмажив на маслі, знаєте, з яблуками.

— А-а! не дратуйте ж бо!..

— Або підстрелити, знаєте, зайця та спекти до бурячків у сметані.

— Тьфу! Мовчіть-бо, бо слина котиться...

Тихович з ґанку прислухався до тої розмови, зморщивши чоло. Очевидячки й його дратувала прикра ситуація.

Нарешті задиханий сотник оповістив, що кватирі знайдено. Обидві каруци рушили, й наші подорожні так-сяк розташувалися.

Коли за кілька хвилин робітник ніс із шинку карафку вина, молдувани кидали у слід йому гнівливі погляди, вигукуючи з обуренням:

— Анцихристи! Бач, сами п'ють вино, їм воно нічого не вадить, а людям рубають виноградники,—бояться, бач, щоб люде не вмірали, бодай би ви сами виздихали, анцихристи!

В невеличкій, чепурній молдуванській хаті, де зупинились розвідачі, сичала на столі бензинка, а на ній шкварчала яєшня, яку митецьки вмів пряжити Савченко. Він сам, своєю власною кругленькою особою, стояв, зігнувшись над пательнею, і з утіхою ласуна, з поширшеними ніздрями роскошував пахощами смачної страви.

Рудик витирав склянки на вино, різав хліб.

— І де той Тихович вештається?—бурчав імпровізований кухарь.—Яєшня вже готова, а його десь носить...

— Принесло вже і, як бачу, в самий час!—обізвався Тихович на порозі.—Треба було поглянути, як там розташувались робітники.

Савченко загасив бензинку, тріюмфально поставив на стіл яєшню і з вишуканими рухами, церемоніяльно запрохав товаришів на обід.

Розмова стихла; чутно було тільки, як працювали молоді щелепи та булькало вино при наливанню у склянки.

По заспокоєнню голоду Савченко сповнив

склянки, закурив цигарку і звернувся до Тиховича.

— А тепер, коли „жолудкове пи́тання“, як кажуть галичане, залагоджено, мушу поділитися з вами сумним спостереженням, що наша хазяйка пеклом дише на нас. Мені, знаєте, треба було вмитися з дороги. Я й звернувся до хазяйки: „Де у вас вода?“ питаю її ввічливо так.—„У Пруті“, відказала мені дама.—„Це ми знаємо,—кажу я,—а чи не можна б звідси трохи узяти?“—та й подався до діжчини. Ех, як не скочить моя мегера, як не вихопить діжку в мене з-перед носа, як не забелькоче!—„Фе,—кажу,—мадам, на віщо так хвилюватися? Це й на нерви шкодливо, і колір личка може зопсуватися, хоч воно й так у вас нагадує торішню мамалиґу“. І що ж, ви думаєте, відказала вона на таке dictum? Отож нічого не відказала, а тільки плюнула, так таки й плюнула на вічний сором прекрасній половині роду людського...

Рудик сміявся.

— Ну, цього факту хиба не запишете собі in libris amoris. Та хиба ж тільки хазяйка наша?!—додав він.—Всі вони, усі молдувани дивляться на нас, як на ворогів своїх, у ложці води ладні втопити нас...

— І не дивниця,—обізвався Тихович.—Приїздять в село якісь люде, що не знають їхньої мови, через що не можуть порозумітися з ними, не питаючись ідуть на виноградники, рубають їх, палять... За що? на що? яким правом? Не звісно. Та й виясни ж такому молдуванові, темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники, хоч тепер не видко ще руйнуючої сили того маленького, а сильно-

го ворога! Він не прийме віри. Виясни господареві, в якого зрубано виноградник, що це зроблено для загального добра, для забезпеки сусідніх виноградників від заразн! Чи ж він потішиться таким поясненням? Або обіцяй другим, що ми не пустимо на їх садки філоксери, коли від самого початку існування комісії аж досі не було ще прикладу, щоб удалося нам цілком очистити від філоксери виноградники в якомунебудь селі...

— Амінь,—перехопив Савченко.—Я давно вже кажу, що наша праця, наша йолопська праця нікому не потрібна... На цю псевдоборотьбу з філоксерою ми, мов у бочку Данаїд, кидаємо гроші, силу, час...

— Вибачайте,—перебив його живо Тихович.—Ви не дали мені сказати, що дорогу до кращих результатів запиняє нам та ж сама темнота молдуван, бо замість помагати нам у боротьбі, вони шкодять їй, причиняються до розповсюдження філоксери. Я не нехтую боротьби з філоксерою, а тільки вияснюю причину ворожнечі молдуван. Я вірю, що ще не пізно боротися з ворогом винограду, що ми змогли б ще локалізувати його, здушити, знищити і таким робом обрятувати басарабські виноградники. Нам тільки потрібні сили і кошти, великі кошти, щоб була змога обдивитися зразу цілу Басарабію і таким побитом з'ясувати собі великість лиха, з яким провадимо боротьбу.

— Щасливий, хто вірить! А я таки думаю, що ми просто воду міряємо...

— Коли б я був одної з вами думки, я б зараз кинув службу,—вмішався Рудик.

— Фю-фю-фю!—засміявся Савченко.—Хиба я дурний кидати службу, коли мені за неї

гроші платять! Знаєте приказку: дурний дає, розумний бере.

— На цю приказку я міг би вам де-що відповісти, але маєте щастя, що хочу спати,— сказав Рудик.

Він устав з-за столу і простягся на лаві, сягнувши довгими ногами аж до протилежної стіни.

За його прикладом обляглись і Тихович з Савченком.

До вечора, коли повернули з поля молдувани, звістка про приїзд „докторів" облетіла ціле село. Молдувани купчились на вулицях. Скрізь помічалося роздратування, чути було лайку, прокльони. Діди правили щось про гріхи та останній час, молодші нахвалялися не пустити ворогів на виноградники, перестріляти з рушниць, розсудливі гамували запал. На вулиці колотилося, як у горшку колотиться. Замфір шкилював примаря, називаючи його хабарником за те, що пустив у село комісію. Але справа від цього не поправлялася, ба й не вияснялася; молдувани не знали довідне, що робитимуть з їхніми виноградниками, який завбільшки той камінь, що завис над їх головами. Серед моря самих дивоглядних поголосок, спліток, яких не шкодувала роздратована жінота, годі було орієнтуватись.

— Ходім краще до докторів,—гукнув врешті Замфір,—та розпитаємося, чого їм треба від нас.

— Ходім, ходім, це розумна рада! — згодилась громада, подаючись до Тиховичевої кватирі.

Де-кілька молдуван вступило в хату.

— А чого вам треба, люде добрі?—звернувся до них по-московськи Тихович.

— Не розуміємо московської мови! Коли приїхав у наш край, хай говорить по-молдуванськи!—крикнув хтось з гурту.

Кров ударила Тиховичеві в обличчя. Йому стало соромно.

— Добре, я говоритиму по-молдуванськи, тільки не знаю, чи зрозумієте гаразд, бо я не дуже знаю вашу мову.

— Нічого, зрозуміємо...

— Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене?—удруге поспитав Тихович.

— Ми хочемо знати, чого ви приїхали у наше село?—виступив Замфір.

— Мене прислано сюди обдивитися ваші виноградники і таким робом дізнатися, чи нема там філоксери.

— Філоксера? Що таке філоксера? Що це за вигадки?—гуділо в юрмі.

— Філоксера—це така рослинна воша, як от буває на кукурудзі, огірках, кропиві та других рослинах, тільки ще менша. Вона живе на виноградних корінцях, висисає з них сік, і через те кущ засихає.

— Цього ніхто з нас не бачив! У нас її немає! Старі люде скільки живуть, а такого не бачили. Не вірте, це він зуби нам замовляє! Це брехня! Нові податки хотять з нас витягти, от що! Знаємо їх!—хвилювались роздратовані попередніми поголосками молдувани.

— Я не кажу, що філоксера є на ваших виноградниках, бо я ще не обдивлявся їх. А що старі люде не бачили її, як кажете, досі, так це тому, що лиш недавно завезено в Басарабію шкідника цього з-за кордону на лозах виноградних, і він не встиг ще дуже розмно-

житися. А філоксера тим і небезпечна для винограду, що, розмножуючись страшенно хутко, переходить з куща на кущ, з садка в садок. Вона може причепитися з землею до сапи, якою підгортаєте кущ, до ніг худобі чи людині, яка проходить по зараженому місцю, і таким робом її легко рознести по всіх виноградниках. Опріч того в кінці літа філоксері виростають крила, вона робиться мушкою, перелітає з садка в садок і кладе на кущах яйця. Тому то, як не запобігти лихові, незабаром настане такий час, що всі виногранники засохнуть.

— І що ж ви робите, скоро знайдете її?— поважно поспитав Замфір.

— А те, що з паршивою вівцею в отарі. Навіть більше: ми зрубуємо кущі, палимо їх, а коріння труємо отрутою в землі, забиваємо кущ і філоксеру і таким побитом не пускаємо її далі, на здорові виногранники.

В юрмі зчинився розрух.

— Чуєте! Вони рубають нам виногранники!

— Палять їх! Землю святу труять! Яким правом? Хиба вони дали нам виногранники, хиба вони працювали на них, горювали, як ми? Піклуються, бач, непрохані добродії, що виногранники сохнуть! Коли сохнуть, хай сохнуть— божа воля, з Богом не сваритися... Ого! знаємо ми вас таких вчених, що не знають важкою працею хліб заробляти, та й вишукують якусь філоксеру, чи що, на наші голови! Шукають те, чого ніхто не бачив, про що ніхто не чув! Ні, щоб оце хтось прийшов на виноградник, зрубав його, спалив, знищив хліб святий—а-а! Скоріше їм голови постинають, ніж кущі виноградні! Не пустимо, не пустимо ворогів наших на виногранники! Хай нам роблять, що

знають!.. А тепер розходьмося! „А каса! а каса!“ [1]).

Збурена, з'електризована власними похвалками юрма не вгавала. З розпалених облич, з гнівливих поглядів, палких рухів помітно було роздратування та завзяття.

— Не раджу,—обізвався блідий, зрушений Тихович,—не раджу вам цього робити, бо як не послухаєте моєї доброї ради—то послухаєте закону, який вас не помилує.

Закон! закон! Вони, як черепахи шкаралущею, захищаються тим законом, але молдуванський кулак дасть собі раду і з тою шкаралущею!

Вмить до стола прудкою ходою підійшов Замфір. Його обличчя було скривлене, очі палали диким вогнем. Він поклав руку на папери, що лежали на столі, й нахилився до Тиховича так, що той почув тепло від його лиця.

— „Домнуле“ доктор,—сказав він,—коли ви добра людина, забірайте з собою свої закони та їдьте звідсіль мерщій, щоб ми про вас і не чули!—і з тими словами він почав згортати з стола папери на одну купу.

Тихович не знав уже, як покласти кінець тій прикрій сцені, коли враз почув, що в юрмі починає притихати, а серед нарізних покликів молдуван співучий голос пана писаря бере гору над затихаючею бурею.

— І що ви робите, і що ви чините, голови нерозумні! Ех, ви! Правдиві „кап-ді-бой!“—гамував пан писарь.—Сам царь, сам „імперат“ прислав їх сюди, а вони колотнечу роблять, немов їм „закуцї“ московської забаглося!..

---

[1]) Додому, додому!

Замфір відступив від стола і в дверях стрівся з паном писарем, одягненим на цей раз у свої чудові ясні галанці. Пан писарь ще здалеку робив руками такі рухи, наче на миґах прохав вибачення за брак чемности у тої неосвіченої мужви.

Тихович сердечно подякував своєму рятівникові.

За кілька хвилин молдувани розійшлись, а пан писарь у вишуканих фразах оповістив Тиховичеві, що від недавнього часу помічає у вині „щось“, що конче повинно бути філоксерою. Пан писарь, боячись за своє життя, ладен навіть покинути вживання того шкідливого, зараженого хоробою трунку, скоро й „доктор“ знайде його шкодливим...

А коли Тихович заспокоїв його, зраділий пан писарь попрощався, лишаючи Тиховича на самоті з невеселими думками про недавноминулі пригоди.

III.

На роботі.

По неспокійній ночі Тихович разом з сходом сонця зірвався на рівні ноги. Клопоти робочого дня вернули йому енергію, страчену під впливом вчорайших пригод. Треба було загадати робітникам лагодитись на роботу, ще раз поглянути на план виноградників, послати збудити Савченка: лікарь in spe любив довго поспати. Бензинка з бляшаним чайником, що служив замісць самовара, сичала вже на столі, а Тихович, вмиваючись, умовлявся з низеньким, бородатим циганом, який, покірливо схиливши

на бік голову та називаючи себе чомусь греком, прохався на роботу. Тихович звелів йому захопити з собою лопату та ніж—і зраділий циган метнувсь додому по струмент. За кілька хвилин надійшли Рудик з заспаним Савченком, і всі троє взялись до снідання. Тихович нашвидку їв яйця, запиваючи їх каламутним чаєм. Час не стояв, було вже щось по п'ятій. Вибігши на подвір'я та запевнившись, що робітники вже готові, струменти розібрані, газу для дезинфекції в коновці доволі—Тихович ознайомив, що можна вирушати. Але зараз за воротьми показалося, що Рудик забув лупу, а Тихович нотатник з планами—і всі мусіли затриматися, аж поки робітник не приніс те й друге. Врешті рушили.

Ранок був чудовий. В долині над Прутом стояв ще синій туман, але небо ясне, прозоре, в повітрі віяла прохолода, а сонце весело осміхалось до яро-зелених акацій, жовтих комишових тинів, прибитої росою дороги.

Спочатку все було спокійно. Але де-далі Тихович помічав, що жінки, які стрівались з ними, йдучи по воду, кидали на них ворожі погляди, відвертались та плювали. Де-які з-за воріт показували кулаки, посилаючи на здогін невиразні лайки. Дітвора вибігала з хатів і з криком: „доктор, що псує виноградники! доктор!" —підцьковувала собак та шпурляла грудками. Кілька грудок пролетіло межи Тиховичом і Савченком. Собаки обпали робітників, сікалися до ніг та піднімали страшенний галас на ціле село. Тихович на-силу стримував роздратованих робітників, не бажаючи бути свідком якоїсь ще прикрішої сцени. Тільки один „грек" ішов спокійно, з схиленою на бік головою, з обличчям

святого, що здався на ласку божу, і здавалось, цілком не приймав на свій рахунок епітету „фараон", який прип'яла йому свавольна дітвора.

Йшли так з півгодини. Аж ось скінчились очеретяні тини, лишилась з-заду остання хата над глинищем, і наша „філоксерна партія" опинилась у долині. Вохкість в повітрі, специфічний дух болота та аеру давали знати про близькість річки. Вузький, глибокий Прут блиснув врешті з-за прибережних верб, а по-під горами зазеленів роскішний килим виноградників.

Вступили в перший з краю виноградник. Буйна листва кущів синіла під рясною росою, дихала ще нічною прохолодою. Тихович розставив робітників, загадав, які кущі обдивлятися, і покликав цигана. Не виймаючи люльки з зубів, циган підбіг, з покорою схиляючи на бік голову.

— Копай оттут під кущем,—навчав його Тихович,—не так, ширше треба... Тепер киркою обтруси з землі тоненькі корінці, обріж їх ножем, та подай мені... Отак... а тепер копай з другого боку. Та гляди мені—обережно, щоб куща не підтяти...

Циган порається під кущем, незручними руками обтрушуючи з нього росу, а Тихович пильно обдивляється кожний корінець, підсовуючи инколи під побільшуюче скло.

Грубе виноградне коріння обросло корінцями та тоненькими мочками, як бородою. Циган обтинає їх кривим „косором" і подає Тиховичеві.

Багато ж тих корінців—страх, як багато. Один, два, три... десять, ціла жменя, ціла купа... Тоненькі, брунатні, вони переходять з-під куща в Тиховичеві руки, а з рук падають на

землю, як нікому непотрібні трупи.

Робота цілком захоплює Тиховича: він нічого не чує, нічого не бачить, опріч тих коріщів, таких однакових, одноманітних, мертвих... Зерно піску, приліплене до кореня, блисне часом перед очима, налякана мурашка мов божевільна заметушиться, шукаючи захисту між коріщями, слизький хробак протиснеться крізь пальці і впаде на розкопану землю... Але коріщі чисті, здорові, не знають ще свого смертельного ворога..

— Загортай землю!—командує Тихович циганом, що пахкає люлькою під кущем.—А тепер уважай: відлічи по рядку сім кущів, а восьмий розкопуй так, як цей... Штій? (знаєш?).

— Штів, домнуле...

Тихович біжить наперед. Сплетені вусиками лози запиняють йому дорогу, скроплюють росою, але йому ніколи зважати на це: він вже стоїть під кущем. І знов той дух свіжої розкопаної землі, і знов ті коріщі... Кущ минає за кущем, рядок біжить за рядком...

Зігнуті в'язи починають трохи боліти, натужений зір та скупчена увага женуть всякі думки, в голові робиться якось неясно. А тут коріщі, коріщі і коріщі... Ось мигнуло щось перед очима—жовте, кругле, дрібненьке... Невже філоксера? Увага подвоюється, зіниці ширшають, побільшуюче скло справляє свою службу. Ні, то не філоксера, то від механичної уразки напухла мочка... знов коріщі пересовуються перед очима, падають на землю непотрібними трупами...

Десь здалеку, з-за стіни зеленої, чутно фальшивий голос Савченків:

Коли б мені зранку
Горілочки склянку,—

виспівує він,—

Тютюну та люльку,
Дівчину Ганульку,—
Горілочку пив би,
Люлечку курив би,
Дівчину Ганульку
До серця тулив би...

— Гарні ідеали! — сміється Рудик з-під куща на другому кінці виноградника.

А Тихович пильно роздивляється корінці. „Люлечку курив би, дівчину Ганульку до серця тулив би“ — лунає йому в ухах, а в очах починає рябіти. Тихович почуває потребу відірвати врешті очі від корінців: він підносить голову і з пільгою зітхає.

А навкруги так гарно. Сонце підбилось вже височенько, на небі — ні хмариночки. В прибережних вербах щебече птаство, зелений комиш стоїть нерухомою лавою. З румунського боку вартовий жовнір, спершись на рушницю, з-під широкого козирка придивляється до роботи на молдуванських виноградниках. По дорозі за Прутом поволі котиться гарба, запряжена волами, й немилосердно скрипить здоровими немазаними колесами...

Доволі, ніколи: циган підсовує вже цілий оберемок корінців. І саме тоді, як корінці, мов безконечні батови війська перед отаманом пересовуються перед очима в Тиховича, думки натовпом, але без ладу лізуть в голову. „Кого винуватити в тих обопільних прикростях, у тих непорозуміннях, які повстали межи нами та молдуванами? — думає Тихович. — Чи не краще поставити діло так, щоб молдувани дізнавались про філоксеру перш у школі, а не

від нас, що злітаємо, як сніг на голову на те, аби знищити виноградники, збурити селян та поїхати далі, на нові прикрости й прокльони... Але чого цей корінець має такий нездоровий вигляд? Треба його пильніше оглянути. Ні, нічого... Так хто ж винен: ми, освічені, чи молдувани—темні?.. А ну, колупнути кору цього грубого кореня... Бач, тут цілий світ під корою... Акариди та грибки роскошують собі у цій трухлявині... Але філоксери нема. Ну, і слава Богові... Це вже кілька виноградників обдивилися—і все гаразд досі. Може й не буде тут філоксери. Коли б не було... а то живий жаль бере рубати такі роскішні кущі, та ще обліплені китягами. Але як душно... вже, мабуть, полудень, треба б спочити трохи, ну, та нехай тоді, як скінчимо цей виноградник... Тільки шия вже болить, в голові туман, думати важко... А на віщо вони дзвонять лопатами, ті робітники... це так дратує нерви... А корінців же, корінців! Один скидається на другий, один такий, як другий, так наче всі ті переплянуті вже купи були одним довгим, безконечним корінцем. Ні, ті корінці просто гіпнотизують людину, притягують очі... І не хочеш дивитися, а дивишся, не можеш очей відірвати від них... Ех, треба прочуматись трохи, стрепенутись!

Тихович кидає останні корінці, підводить голову, дивиться на небо і—о, Боже!—на небі бачить він цілу купу темних корінців, що розсипаються, крутяться, мигтять у його перед очима, приймаючи різні форми... Тихович здвиг плечима, потер очі і глянув на землю. Але там вже чигає на нього працьовитий циган з покірливо схиленою на бік головою та

цілим снопом корінців на лопаті. Ах, ті корінці! Під кущем корінці, у цигана корінці, в руках у Тиховича корінці, біля ніг його теж корінці... Ні, справді можна здуріти від тої повіді корінців, брунатних, жовтих, білих, тонких, грубих, з землею й без землі корінців!.. Шість годин дивитися на одне й те саме, шкварячись до того на червцевому басарабському сонці... Тихович чує, що йому млосно, що очі готові от-от заплющитися, і здобувається на рештку енергії, аби скінчити виноградник.

Враз до вуха його долітає щось, що робить враження холодної води, влитої за комір. Але то йому видалося лишень, і він знов опускає підняту голову. У ту ж саму хвилину гучним голосом Савченко гукає вдруге:

— Філоксера!

Тиховичеві наче искра гаряча пролітає від голови до спини. Сон раптом пірхнув від очей, голова стала свіжою. Він трохи блідне і, зітхнувши немов з полегкістю, вимовляє одне слово:

— Єсть...

Циган ще довбався чогось під кущем, але Тихович так гримнув на його: „загортай!“, що бідолашний „фараон“ з переляку випустив з рота люльку та стрімголов кинувся сповняти наказ.

В Тиховичеві прокинулись мабуть войовничі інстинкти. Твердою ходою, забувши на свою втому, шпарко подався він у той бік, звідки чутно було Савченків голос. За хвилину Тихович дивився на ворога, а той ворог, дрібненький, ще менший за рослинну тлю, спокійно сидів жовтими купками на корінцях винограду.

— Кому вона ворог, а мені приятель,— жартував Савченко, показуючи на філоксеру.— Як би не оце створіння, я далебі заснув би під кущем, так сьогодні парно якось у повітрі.

Тиховичеві не до жартів. Якесь роздратування обхоплює його,—його все гнівае, все дратуе: і той Савченко з вічними жартами і та небажана філоксера, що приносить завжди з собою стільки прикростей, і Савченків робітник, якого Тихович так любить, а проте не може спокійно дивитися на його повольні рухи, з якими той заходжуеться біля дезинфекції, мие газом лопату, обтрушуе свою одіж. Щоб не зробити в роздратованню прикрої уваги невинному робітникові, Тихович сквапно мачае підошви у газ, щоб податись далі, але в ту ж хвилину Рудик кричить з другого кінця винограднику:

— Сюди газ!—Філоксера!

Тихович біжить туди, чепляючись одежою за лозину та тички, що ще більше роздратовуе його. Ось мотузочка від лупи зачепилась за тичку, прип'явши Тиховича до куща, а ось кущі сплелись стіною, не пускають його далі, наче благають не губити братів їх, повних ще життя і сили. Але Тихович нервовим рухом розриває лози і йде далі.

— Зараза ще молода,—показуе йому Рудик рясний корінець, обліплений жовтими, як цитрина, бульбашками, з дрібною, як мак, філоксерою.

Показуеться, що філоксера розкидана по цілому винограднику, а зараза хоч молода, та сильна.

— До кого належить цей виноградник?—гукае на свого цигана Тихович.

Циган бачить, що тут щось діється, але що— не розуміє. З витріщеними очима, наляканий, біжить він на Тиховичів голос.

— Хто хазяїн цього виноградника?—питає вдруге Тихович.

— Замфір Нерон.

Занотувавши назвище хазяїна, Тихович каже циганові копати аби-який кущ—і перша лопата землі оголює жовті, покриті філоксерою корінці. В другому кущі—есть, в третьому—есть... Рудик гукає—„філоксера", Савченко жадає газу.

Скрізь, на просторі сливе десятини філоксера заклала свою колонію, почала тиху, повольну, але руйнуючу працю—і не відає, що над нею стоїть істота, яка сильною рукою відбере життя міліярдам ворогів винограду... але докінчить заразом і їх руйнуючу місію, се-б-то знищить і сам виноград.

Тихович стоїть по середині садка й оком досвідченого вояки озирає будуче бойовище. Він вже забув на свою втому, на душне повітря, що пашить жаром, на порожній шлунок, що допоминається своїх прав. Цікаво б дізнатися, чи велику простору захопила філоксера, але вже пізно, вже на другу годину повернуло, а Савченко з Рудиком навіть за-для такого незвичайного дня не мають хіті поступитися своїм апетитом.

Роботу покинуто.

В холодку, під кристатими волоськими горіхами, поляглі розвідачі поспіль з робітниками та серед веселої балачки снідають, чим хто має. Годинка сну осміхається трудягам. Треба користати з спочинку, бо за годину-півтори знов праця, аж поки більш-менш не визначаться

гряниці заражених виноградників.

На щастя за виноградник Замфірів філоксера далеко не пішла. В сусідньому садку знайдено кілька кущів, а далі—поки що—було добре.

Над вечір, закінчивши роботу, Тихович поспитав цигана, чи не панявся б він вартувати вночі виноградник. Циган охоче згодився.

— Цей виноградник слабий. Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, навіть рідного батька. Ні худоба, ні людина не повинні ходити по винограднику. Штій?

— Штів, домнуле...

Замфір нічого не знав про своє лихо. Поклавши, як і решта молдуван, спокійно зачекати кілька день на результати робіт філоксерників, паляканий врешті запевненням писаря, що сам „імперат" прислав тих докторів, Замфір хоч-не-хоч мусів погодитися з фактом. Ото ж зраня поїхав він до млина з кукурудзою і пробув там цілий день. Повернувши ввечері додому, він тільки й дізнався від жінки та сусідів, що доктори ходили по виноградниках, обдивлялися корінці, але кущів не рубали. Заспокоївшись трохи тими звістками, Замфір по вечері повів коні на нічліг у свій виноградник, де по-між деревами росла густа трава. Їдучи берегом Прута, Замфір пильно придивлявся до виноградників, що чорніли смерком по-під горами.

— От і стоять, як і стояли, ніхто їх не рубає,—думав він.—Та й хто б зважився збавляти хліб людям?.. А кричали: „рубатимуть!.. рубатимуть!..." Ет, вигадки! Чого ті люде не сплещуть часом... Вже коли сам „імперат"

прислав їх обдивлятися виноградники наші, то вже певно йому на віщось це потрібне... Хай собі дивляться, то їх діло, аби людям не було шкоди.

Замфір навіть повеселішав від тих думок. Затягши безконечну пісню, він навіть і не помітив, як доїхав до садка. Навиклі коні самі зупинились перед тином. Замфір скочив на землю й почав розв'язувати хвіртку. У ту ж мить від тину відділилася чорна постать цигана й заступила йому дорогу.

— Не вільно!—сказав циган, кладучи руку на хвіртку.

— Що таке? що ти кажеш?—не зрозумів Замфір.

— Не вільно сюди,—обізвався вдруге вартовий, не приймаючи руки з хвіртки.

Замфір засміявся.

— Ти хиба не пізнав мене? Це мій виноградник,—сміявся він.

— Я знаю, що ваш... Але він слабий—і доктор звелів нікого не пускати.

Замфірові потемніло в очах. Зразу він нече не розчовпав, про що річ, але за мить страшна думка блиснула йому в голові, а згасла злість спалахнула з новою силою.

— Що?—скрикнув він, хапаючи цигана за барки.—Мене не пускати на мій виноградник?!

Нещасний циган аж присів зо страху. Перехиливши з покорою на бік голову та витріщивши на Замфіра перелякані очі, він невиразно белькотав:

— То не я... Я нічого не винен... Доктор казав не пускати... Хоч би рідного батька, каже, не пускай...

Але Замфір не слухав його: він тільки ті-

пав бідним циганом та кричав йому просто в обличчя:

— Мені не вільно на свій виноградник?..

— Почекай же,—додав він трохи згодом,— я покажу тобі та твоїм докторам, як мати справу з Замфіром Нероном!.. І з цими словами Замфір потяг цигана до річки.

Надаремне переляканий на смерть циган благав пустити його, пручався, кричав: Замфір волік його до річки. Вже на березі Замфір підняв цигана до-гори, аж той забовтав ногами в повітрі, струснув ним і кинув на дорогу. Бідний циган покотився по землі, але, почувши волю, вмить зірвався на рівні ноги й, обмацуючись та проклинаючи Замфіра, потрюхав до села.

Замфір стреножив коні, пустив їх у садок на пашу, а сам, все ще важко сопучи з гніву, подався між кущі. Повний місяць викотився з-за гори й обсипав сріблом виноградник. Замфір уважно придивлявся до кущів, намагаючись помітити що-небудь нове, але вони були такі свіжі, такі роскішні, як і перше...

— Слабий, слабий виноград...—пригадував собі Замфір циганові слова.—Чи вони подуріли, чи що, щоб в оцих здорових, родючих кущах добачити слабість?... Це якась нахаба, ні що инше... Але зо мною не жарти, я не дамся на поталу...

Замфір ходив по винограднику, нагинався, зазирав під кущі. „О! тут копали,—думав він, наглянувши свіжо розкопану землю.—І що вони там знайшли?“ Замфір вклякнув під кущем. З цікавістю, що перемогла гнів навіть, він почав розгортати землю здоровим кривим ножем, що висів у нього за поясом, і незабаром добув

відрізані корінці. Піднявши їх до місяця, Замфірь уважно придивлявсь до корінців, але нічого не бачив. Для більшої певности він понюхав корінці, але вони мали звичайний дух. Молдуван обурився. Як можна так кривдити людей! Вигадувати те, чого ніхто не бачив, чого нема на світі навіть, дурити не тільки простих молдуван, але й „імперата“ самого! Правда, доктори—пани, а пани завжди живуть з мужиків, а дурні мужики завжди терплять панську кривду, як ті вівці, що їх стрижуть та ріжуть... Але годі! Замфір не стерпить... Хай буде, що буде... І Замфір почув новий приплив лютости, що душила йому груди, викликала жадобу помсти.

Місяць викочувався все вище й вище, осяяні дерева дивились на свої тіні, через Прут перекинувся срібний, як місяць, шлях у таємничі плавні, завиті сріблястим серпанком імли.

Замфір сидів у садку, затоплений в задумі, і не помічав ані холодного, вохкого подиху плавнів, ні форкання коней, що гризли оддалік траву, ні далекого, ледве чутного гомону засипаючого села.

Тим часом у Тиховичеву хату вскочив розхристаний циган. Тихович саме тоді оповіщав примаря про знайдену філоксеру. Побачивши непрохоловшого ще з переляку цигана, Тихович здивувався.

— Ти чого покинув виноградник? Що сталося?

— Мене... мене хотів утопити той шибеник Замфір... Сорочку на мені подер... Він приїхав кіньми, а я не пускаю в виноградник... Кажу: батька рідного не пущу... А він вхопив мене за барки, побив мене, сорочку на мені подер...

О гляньте, яке! О!...—хлипав переляканйй циган, висмикуючи свою брудну подерту сорочку, з-під якӧї визирали темні, як спиж, волохаті груди.

Тихович зрозумів врешті, що сталося. По його наказу примарь послав десятників вигнати коні з виноградника та заказати Замфірові вступати без дозволу на виноградник.

Коли десятники наближились до Замфірового садка, він усе ще сидів, замислившйсь, під деревом.

— Замфіре! Замфіре! А йди сюди!—гукнули вони здалеку.

— А чого вам?—наблизився до них Замфір.

— Тут не можна пасти коні... Примарь звелів, щоб...

— А йдіть ви собі до лиха з вашим хабарником примарем та з докторами!—вибухнув Замфір.—Я тут хазяїн, а не примарь...

— Та не кричи бо,—гамували його десятники,—криком нічого не вдієш, тільки клопоту придбаєш. Треба якимсь иншим способом запобігти лихові, спекатися докторів тих, що напосілись на виноградники наші. Відколи світ світом, відколи молдуван молдуваном, ніхто не чув, щоб рубали виноград...

Замфір мовчав насупившйсь.

— Добре,—сказав він перегодом,—я заберу з садка коні, але...—Замфір не доказав, а тільки потряс в повітрі кулаком.

Маріора поралась ще при світлі воскової свічечки біля мисника, а мош-Діма з непритомним усміхом проказував молитву, коли Замфір вступив у хату.

— Ти вже повернув?—здивувалась Маріора.

— Га! Повернув, бо доктори вигнали мене

з виноградника.—І Замфір розповів жінці про вечірні пригоди.

— Що ж тепер буде?—заломила руки молодиця, збілівши на виду.

— Може що й буде...—глухо відповів Замфір і з цими словами зняв з цвяха рушницю, дістав з скрині порох та шріт і почав уважно набивати її.

— Що ти надумав, нещасний?—налякалась Маріора.

— То вже моє діло...

— Покинь мені зараз... Ти хочеш нас посиротити?... плакала молодиця ..

Замфір мовчав.

— Покинь кажу!—і Маріора схопила рушницю, намагаючись видерти її від чоловіка.

Замфір підняв руку, щоб відіпхнути Маріору, але побачивши бліде, заплакане обличчя жінчине, жбурнув рушницею в куток і мовчки вийшов з хати, де довго ще голосила молодиця та непритомно осміхався божевільний мош-Діма

IV.

Офіра.

Минуло два тижні. Під той час приїздили в Лоешти якісь пани, скликали людей на Замфірів виноградник, показували їм філоксеру. Показували й Замфірові, але він за кожним разом здвигав плечима та відвертав голову, додаючи, що такої дурниці, як та дрібненька тля, покузувати не варто. Пани запевняли його, що філоксера однаково за кілька літ знищила б йому виноградник, сусіди бідкались, що такий гарний сад мав пропасти, але Замфір не вірив

ні тим, ні другим. Він не вірив, щоб могла існувати на світі така жорстокість, така несправедливість, яка дала б спромогу відняти від бідного молдувана останній шматок хліба. Инколи передчуття лиха стискало йому серце, і тоді щось шептало Замфірові, що або він, або вороги його не діждуть руїни його господарства.

А тим часом виноградник стояв. Дні минали за днями, а „доктори" все ще обдивлялися виноградники, не рушаючи Замфірового. Замфір бачив, як возили над Прут важкі залізні бочки. „Отрута, отрута", шептали молдувани, значно заспокоєні тим, що більш не знаходять філоксери, а Замфір потішав себе, що може то не отрута, а так які ліки, або що. В серці бідного молдувана надія боролась з жадобою дикої помсти, й часом переважало одно почуття, часом друге. А поки що—треба було чекати, щоб вияснилась справа з виноградниками.

Був чудовий липневий ранок. Замфір лагодив каруцу біля повітки, Маріора варила обід у глиняній кабиці на подвір'ю. Божевільний мош-Діма своїм звичаєм годував качки та кури, а діти гралися з собаками за хатою. Скрізь було тихо, спокійно.

Враз у двір вскочило два хлопці й, важко відсапуючи, закричали разом:

— Дядьку Замфіре, дядьку Замфіре! ваш виноград рубають. Біжіть мерщій, а то ввесь вирубають та спалять...

Маріора як держала горщик у руках, так і впустила його додолу, почувши звістку. Сплеснувши руками з несамовитим криком: „валєв, валєв!" (ой, ой!) вона вискочила на вулицю перша. Замфірові в першу хвилину світ за-

макітрився, у другу—він біг уже з рушницею в руках на виноградник. Дітвора з голосним лементом покопотіла за батьком. Мош-Діма, немов зрозумівши родинне нещастя, зірвався й собі з призьби, але тремтячі ноги зігнулись, і він упав без сили на призьбу, розсипаючи налагоджену про запас мамалиґу. Мутні сиві очі божевільного діда нестямно дивились у простору, усмішка застигла на виду, а мош-Діма все сидів нерухомо, не помічаючи навіть, як птаство з галасом накинулось на розсипану мамалиґу, а пси заходились порядкувати в кабиці...

Замфір біг за жінкою. Він нічого не чув, нічого не бачив. Не чув жінчиного голосіння, не бачив її кіс, що, висмикнувшись з-під хустки від прудкого бігу, гнались за нею, як здорові чорні гадюки. В його запамороченій голові роєм ворушилися тисячі думок, серце калатало в грудях, а ця довга, безконечна курна дорога, яку б він перескочив, як би зміг, одним скоком, дратувала його несказано.

Аж ось з-за шпиля бухнув стовп густого диму, а Замфіром наче струснуло що. Він навіть зупинився на хвилинку,—тільки на хвилинку. Скажена лютість вхопила його за серце і, стиснувши міцніше рушницю, він побіг далі. А чорний дим все густішає, все росте... От вже й виноградник видніється оддалік, а на ньому метушаться люде, високо здіймаючи оберемки зрубаної лози.

— Застрелю, як собаку,—шепче Замфір зсинілими устами.—Га, кати!...—лютує він і біжить далі.

От уже й виноградник за кілька ступенів. Замфір врешті зважується, піднімає рушницю,

зводить курок і... кидає її у рів, далеко від себе. В розпаленій голові молдувана мигнула блискавкою инша думка:

— Ні, не так... благатиму краще... вони люде, вони зглянуться на мою бідність, на діти дрібненькі... благатиму краще...—Він уже на винограднику.

Бистрим оком обхопив Замфір страшну картину. На доброму шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали невисокі пні, порубані та поранені немилосердною сокирою. Одні робітники, страшніші для Замфіра від самих чортів з пекла, високо закидаючи сокири, рубали тремтяч! від страху кущі, з тріскотнею вивертали недорубані гиляки, ламали тички; другі—носили оберемками зрубані кущі, на яких гойдались здорові, роскішні китяги винограду, та скидали їх на купу, обхоплену чорним димом та полум'ям. Кожен раз, коли сокира рубнула по виноградному корені або тріснула галузка, Замфір відчував біль у голові та серці, наче хто рубав йому мозок, краяв серце.

Обхопивши голову руками, Замфір тільки простогнав:—О, Домне, Домне! (Боже, Боже!). Що ж я подію нещасний? Що ж я подію?

Тихович бліднй, вельми зрушений, підійшов до нього.

— Домнуле-доктор! з благанням у помутнілих очах звернувся до нього Замфір.—Домнуле-доктор! Не рубайте мені виноградника... я бідний, в мене діти дрібненькі... це ж хліб мій увесь...

А коли Тихович, бажаючи щось відповісти, на знак незгоди потряс головою, Замфір, мов п'яний хитаючись на ході, підбіг до куща, впав,

як довгий, на землю й, поклавши голову на коріння, стогнав придушеним голосом:

— Голову мені рубайте, не виноград!.. голову!...

Робітники зупинились: їм стало жаль молдувана. Господарське серце зрозуміло ввесь трагизм ситуації. Тихович не знав, що чинити. Він бігав від Замфіра до Маріори, вговорював їх, зацитькував, але ніщо не помагало: Замфір лежав під кущем і ревно плакав, діти зняли страшенний лемент, а Маріора, вклякнувши, обіймала кущ, як дитину, та голосила, мов по мерцеві... Рясні сльози стікали по її блідому виду, капали на листя, китяги.

— Чоловіче... жінко... що ви робите? схаменіться... я тут нічого не винен, це все від Бога...— мало не плакав Тихович.—Ваш виноградник заражений, на корінцях зараза, вона може перейти на сусідні виноградники... Я мушу вирубати ваш виноградник...

Маріора скочила як опечена.

— Зараза?—скрикнула вона,— на корінцях зараза?..

І вмить, як дика кицька пазурами, почала розграбувати пальцями землю під кущем. Докопавшись до корінців, укритих філоксерою, вона рвала їх і їла з землею разом, примовляючи:

— Зараза, кажете? Хай же я перша вмру від тої зарази... хай я не доживу до вечора... Ох, коли б мені вмерти від тої зарази...

Очі її дико палали, бліде обличчя було скривлене від болю, білі зуби рвали вкриті філоксерою корінці, котрі Маріора несито ковтала, приказуючи в одно:

— Хай же я вмру від тої зарази...

Вона була страшна у своїй дикій розпуці.

Тихович не знав, як перервати сцену, що ставала далі нестерпуче важкою для всіх. Ні розвага, ні просьба, ні грізьба—ніщо не помагало. Замфір все ще лежав під кущем, Маріора їла філоксеру, діти плакали, аж заходилися. Налякані, зняті жалем робітники покидали роботу та стояли, мов зачаровані.

Надаремне Тихович запевняв Маріору, що філоксера не вадить людям, а тільки виноградові—молодиця не слухала.

— Гей!—скрикнув врешті Тихович: йому прийшла до голови спасенна думка.—Ця жінка їла отруту, їй може зашкодити це... Подайте сюди газ з коновкою, хай вона нап'ється газу...

Один з робітників метнувся до коновки, а Маріора, спостерігши той рух, зірвалась на рівні ноги й блиснула на Тиховича повними гніву чорними очима.

— Бодай би ви крови власної напилися, людожери!—скрикнула і з тими словами вискочила з виноградника.

Тихович наблизився до Замфіра.

— Зведіть його обережно та виведіть звідсіль!—загадав він робітникам.

На превелике диво Замфір не пручався. Він позволив звести себе й тільки благав в одно:

— Голову мені рубайте, не виноград... не відбірайте від мене хліба... не сиротіть, бо загину...

Робітники вивели Замфіра з виноградника й посадили під вербою на березі річки. Нещасний мовчки понурив голову.

А на винограднику знов закипіла робота. Сокири гупали в грубе коріння, аж листя тремтіло на гнучких лозах, здорові оберемки зруба-

них кущів виростали в великі купи, а загаслий вогонь знов засичав, обхопивши зелену рослину.

Та що? Замфір не бачив уже загину свого виноградника. Помутнілими очима, що нагадують тепер батькові, дивиться він у простору, по-за садок, кудись у гори, або по-за гори. Страшне лихо придушило його: він не чує ані жалю в серці, ані гніву. Якась знемога, якесь знесилля опанувало його. Він почуває себе таким кволим, таким безпорадним, розбитим. Замфірові здається, що йому відтято руки й ноги та кинуто у якусь глибінь, на дно річки. Вода заливає йому очі, вуха, ніс, вливається в середину через горло, не дає крикнути, благати помочі, а він спускається все глибше й глибше і не може рятуватись, бо не має ані рук, ані ніг... Замфір спустився на дно, а там лежать уже без життя діти й жінка та мов чекають на нього. От і Замфір ліг нерухомо попліч з родиною своєю, серед могильної тиші, і так байдуже йому до всього, що колись, за життя, було милим, дорогим, для чого він тратив сили, боровсь, сподівався, жив... Тепер від світа цілого відділяє його оця в кількападцять сажнів заввишки верства текучої жовтої води, крізь яку байдужно дивиться на Замфіра завжди глухе на людські благання, вічно спокійне небо...

Тиховичу теж погано почувається. Йому не то соромно, не то жалко. Він дуже добре знає, що в лихові, яке скоїлось для Замфірової родини, немає його, Тиховичової, вини, а проте йому докучає таке почуття, як би він от... скривдив кого, або що вкрав... Безустанне Маріорине скигління дратує його несказано, а на

бідного, мовчазного в розпуці Замфіра він не може й очей звести. Робітники працюють поволі, мляво, але Тихович не зважується обізватися до них, бо боїться почути власний голос. Він шукає, на чім би зупинитись, що б могло поновити зламану пригодами душевну рівновагу. Блукаючий погляд Тиховичів зупиняється врешті на вогнищі.

Там, з-під здоровенної купи виноградної лози, перемішаної з очеретяними тичками, вививається на верх густий зелений дим. Потужний вогонь працює під сподом, завзято бореться з вагою, що налягла йому на груди, намагається пожерти її. Жива ще рослина шипить на вогні з болю, тремтить делікатним листям, скручує тоненькі вусики... От вихопилась врешті з-під купи вогняна рука, струснула лозиною... і попадало до-долу покрученє, зчорніле листя. Ось витяглася друга рука, третя... Десятки вогняних рук обхопили зо всіх боків зелену купу, скрутили її, а далі зіллялись в одне здорове полум'я, що з страшним гуготінням, як дикий звір, накинулось на виноград, жерло ягоди, листя, тички, лози... Вогонь шалепів, скакав, перевертався, танцював серед диму, п'явся до-гори і, відриваючись там зубчастими клаптями, летів до неба, гинучи по дорозі в прозорому повітрі... Легенький попілець, підхоплений силою вогню, злітав до-гори та розходився навколо. Відблиски світла тремтіли на землі круг вогнища, як срібляста сітка, а легенькі тіні від диму швидко пересувалися по землі, без перестанку зміняючи фантастичні форми...

Тихович не спроможен був одвести очі від того видовища. В шипінню сирової лозини вчу-

валась йому скарга хазяїв, які тратили в вогні не тільки хліб щоденний, а щось більше, чого не можна ані зміряти, ані купити за гроші. В чорному димі, що здіймався до неба, як дим офіри, вбижались йому—довголітня, тепер змарнована праця, ряд важких голодних днів в будуччині, безсонні ночі, втрачені надії... Тиховичеві було сумно. Коли б хоч певність, що така офіра потрібна для загального добра, що робиш справді пожиточне діло, а не зайву жорстокість. Ба, коли б певність!..

Робота посувалась. Останні кущі лягли під сокирою, вогонь нищив вже рештку. Тихович мусів доглядати, як засипали землею пеньки та трамбували землю, прилагоджуючи її до труїння. Незабаром частина виноградника виглядала як кладовище, вкрите могилками, що робило дуже прикре враження.

Тихович вештався по-між пеньками, обмірковуючи план труїння, коли здалеку, аж з крайніх виноградників, долетів до його вуха стріл.

— То мабуть Рудик не витримав,—подумав Тихович,—коли б ще лиха собі не напитав, бо на кордоні не вільно стріляти.

За півгодини надійшли Рудик з Савченком, які обдивлялися крайні садки.

— Пора обідати!—гукнув здалеку Савченко.

Побачивши зрубаний виноградник, обидва колеґи зупинились, здивовані.

— Чисто! — розвів руками Савченко,—як бритвою зголив... О! і вогні горять, як на Купала...

І весело підстрибуючи, він підбіг до вогнища та згорнув ногою на вогонь розкидані гилячки.

Рудик підскочив до Тиховича. Обличчя його сяло.

— Подивіться,—гукав він, показуючи Тиховичеві закрівавленого довгоносого вівчарика.

— Я не витримав, але ж і вдалося мені... Ось гляньте, який гладкий!—і Рудик дмухав вівчарикові між пір'ячко, щоб показати, який він гладкий, та підсовував Тиховичеві під ніс руку, по котрій стікала свіжа вівчарикова кров.

Тихович, який ніколи не стріляв і не любив крови, одвернувся від закрівавленої дичини, чим образив трохи свого колеґу-мисливця.

Коли Тихович, ідучи на обід, обернувся назад, на нього глянула з-поміж виноградників, якась порожнява, якась щерба, що робила враження вибитого зуба.

Серед спустошеного виноградника стояв робітник, байдужно перегортаючи ломакою попеліючий жар.

А Замфір усе ще сидів марою під вербами побіч Маріори, втупивши посоловілі очі в простору...

Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі. У-ві сні вервлася йому всячина. То здавалось йому, що він сам рубає величезною сокирою по три кущі зараз, то що робітники замість лози покидали на вогонь Замфірових дітей. А то знов бачить він, як у сильному вогні горить цілий виноградник, як від нього займається навіть земля, горять кущі, палає повітря, от-от небо спалахне від страшенного жару. А з тої бурі полум'я, над яким кружляє каркаючи ворон („і як він собі крил не обсмалить?"—думає Тихович), з того пекла вогняного, виразно долітає до його вуха Маріорин лемент: „Ох, коли б мені вмерти від тої зарази!".. А ворон спускається все нижче та нижче.

З кожним махом крил він росте, більшає, пташина голова заміняється в людську, здорові крила безладно звисають, і чорний птах падає під кущ, промовляючи Замфіровим голосом: „голову мені рубайте, не кущ!.. голову!..“ Тихович прокинувся, зрошений холодним потом. Була ще ніч. В хаті було душно, і Тихович не міг вже заснути. Він одягся й вийшов з хати. Місяць вже зайшов. В повитій темрявою далині ледве мрів Прут; електричне світло в Галаці рівно горіло в далині, як низка чудових перлів. Тихович провештався по селу до раня.

На роботі ніхто вже не заважав йому. Ні одна душа не з'явилась з села, наче ніхто не цікавився, як замісць кущів виростали по садках могилки.

По обіді Тихович думав спочити, коли, зиркнувши ненароком у вікно, побачив Замфіра, що йшов через подвір'я, ведучи з собою якогось діда. Тиховичеві чогось голосніше закалатало в грудях серце. Він вийшов на двір. Замфір навіть не привітався до нього.

— Домнуле доктор,—почав він, дивлячись на Тиховича згаслими очима,—ви вирубали мій виноградник, відібрали в мене останній шматок хліба... Я не маю чим годувати свого батька і тому привів його до вас... Годуйте тепер його самі, коли позбавили мене хліба...

Мош-Діма втупив сиві мутні очі в Тиховича і божевільно осміхнувся.

Тихович здрігнувся від того погляду.

— Хиба ж я винен у вашому лихові?..— почав він, але Замфір не дав йому скінчити, махнув рукою, обернувся і вийшов з обійстя.

Мош-Діма постояв трохи, а далі сів на призьбу, не спускаючи з Тиховича мутних

очей з виразом німого докору.

Тихович вскочив у хату.

— За віщо, за віщо я мушу терпіти стільки прикростей?—думав він, бігаючи по хаті.—Чи ж я хотів відібрати від них хліб, чи ж я не рятую врешті своєю працею більшости від такої недолі, яка стріла оцього божевільного діда? Чи ж я не віддаю сили своєї для добра отих молдуван, які платять мені за це ненавистю!.. Боже, за що ж я мушу таке терпіти!..

Тихович бігає по хаті в нервовому роздратованню. Несправедливість, офірою якої він почувається, болізно ятрить йому серце, труїть життя. Але помалу-малу думки його приймають инший напрям.

— І лікарь,—думав він,—рятуючи життя, мусить часом відтяти ноги пацієнтові, зробити його на віки калікою. А він це робить, бо мусить робити, бо вчинком своїм рятує життя людині... Не місце на сентиментальні розмірковання там, де треба рятунку... Ні, не те, не те...—працює далі думка.—На лікаря за рятунок ніхто не ремствуватиме, ніхто каменем не кине, а тут!..

Тихович бігає по хаті й не може заспокоїтись. Його тягне звідсіль геть, на простір, дальше від тої душної хати, що була свідком його думок гірких, його болів сердечних. Але він не зважується переступити поріг, бо знає, що там стріне його непритомний погляд мутних очей божевільного з виразом тихої скарги і вразить його боляче у саме серце.

А вийшовши, не зважиться повернути у хату, щоб знов не почути на собі докірливого погляду, не побачити нещасного діда, прикинутого йому, як винуватцеві недолі цілої родини...

Тихович не вечеряв. Цілу свою вечерю віддав він мош-Дімі. Але мош-Діма потримав її, потримав—та й викинув собакам, наче гордуючи хлібом від ворога.

Настала ніч. Тихович бачив, як старий простягся на призьбі під вікном і заснув, підклавши під голову кулак. Тихович хотів винести йому свою подушку, та боявся, що мош-Діма не прийме її від нього, як не прийняв вечері.

І знов для Тиховича неспокійна, тяжка ніч, і знов нічниці мордують його. Серед тихої, безгучної ночі встають перед нього давні спогади, пригадується життя ціле. Ще в того часу, як він почав ясніше формулювати свої думки, свої бажання—потреба розумної, живої, користної праці сталася для нього безпремінною умовою життя. Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і недосяжних проектів' А проте пильно вчилося, не вважаючи на боротьбу з важкими умовами життя, на убожество, бо була гарна мета, були надії... Проминули гімназіяльні літа, збігли непомітно й університетські—прийшла пора здійснити мрії, знайти ту живу, розумну працю. Та ба! Не завжди так складається, як сподівається. Замісць живого, корисного діла—глузлива доля підсунула переписування в канцелярії якихсь сухих, нікому непотрібних паперів—і то лиш за злиденний шматок хліба. Замісць живого діла—канцелярщина! Чи варто було стільки вчитися, стільки працювати, щоб змарнувати все у чотирьох стінах, утопити свою здатність у казеннім чорнилі, запорошити живу душу пилом одвічних шпаргалів?

Треба було покинути думку про якесь

справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні на якийсь час покинути.

Оттоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії. Тиховичеві осміхнулась перспектива живої діяльности хоч би у чужому краї, на користь чужому людові. З великим запалом узявся він до праці; усі труднації, всі перешкоди тільки заохочували його, підбадьорували, як острога доброго коня. Перед ним було величне діло обрятування басарабських виноградників від філоксери і до того величнього діла він міг причинитися своїми силами. Тихович вірив у можливість боротьби з ворогом винограду, а ця віра додавала йому ще більших сил. Але час минав, роки йшли— і кожний рік щось общіпував з тої віри, з того запалу. Філоксера, не вважаючи на боротьбу з нею, з кожним роком займала все більшу й більшу простору. Підсумовуючи результати діяльности комісії за кілька літ, Тихович побачив, що комісія не змогла злокалізувати філоксеру, не пустити її за межу звісних уже комісії філоксерних вогнищ. Мало на тому: комісії не вдалося навіть викоренити цілком філоксеру на тих вогнищах. Правда, не легка то боротьба, особливе при ворогуванню та темноті людности, при недостачі грошей. Обдивившися, наприклад, виноградники в якомусь селі, де не знайдено філоксери, Тихович часом не радів, а опускав в несилі руки, бо не був певним, що виноградники, які лежать від нього на десять верстов на північ, південь, схід або захід—вільні від філоксери. А дізнатися про це не було змоги. Уряд шкодував гроші на боротьбу, їх ледве ставало на роботи по вогнищах та на розвідування садків у де-яких селах. Хо-

дилося, значить, як у темній хаті, на-помацки. В одному місці на боротьбу видавались усі гроші, в другому—філоксера спокійно жерла виноградники. Одною рукою здержувано її в межах, другою—пускано на всі чотирі сторони. Зрозуміло, що такий стан річей не міг не похитнути Тиховичевої віри в користність такої боротьби. Однак Тихович гнав від себе зневір'я. Він потішався надією, що так не може довго тягтися, що уряд зрозуміє врешті сам некористність такої боротьби та дасть змогу обдивитися всі виноградники в Басарабії, дізнатись, принаймні, яку силу забрав ворог і тоді вже обміркувати план кампанії проти нього, чи шукати иншого способу рятунку.

А поки що, кожний зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його сумління. Не ставало певности в користність діла, ґрунт почав хитатися під ногами в Тиховича.

От і тепер, для того проблематичного загального добра, він силоміць попередив неминуче, правда, для Замфіра лихо, скривдив цілу родину, стався для неї ворогом. Що ж потішить його тепер, що стане надгородою за пережиті прикрости, коли сила фактів невблаганно нищить віру в користність праці, в конечність офір?

Чого ж він мусить покутувати за чужі гріхи?

— Що робити з дідом?—турбується Тихович, бігаючи по хаті.—Його мутні, непритомні очі, раз-у-раз звернені на мене, відбірають мені спокій, сон. Це зайва крапля отрути у моє й так не солодке життя... Чи не вдати-б-ся мені до примаря, може б він зробив що з дідом? Ні, от як буде краще—піду до попа, він повинен би залагодити цю справу...

Вранці Тихович подався до попа. Жовтий, небілений дім нічим не відріжнявся від инших молдуванських хат. Тільки що Тихович наважився увійти в двір, як йому запинила дорогу гусяча череда, що саме висипала ґеґекаючи з брами на вулицю. За гусями вийшов з хворостиною в руках пастух, високий, дзюбатий та бородатий, одягнений в молдуванський короткий „зібу́н" та чорний повстяний бриль.

— Чи вдома пан-отець?

— А на що він вам?—поспитав пастух не дуже ласкаво.

— Маю діло до нього.

— Це я сам!—відповів пастух, здіймаючи бриля, з-під якого впало йому на плечі буйне довге волосся.

Тихович здивувався несподіваній метаморфозі: таких попів він не бачив на Вкраїні.

— Катінка!—гукнув піп басом.—Вижени гуси на пашу!

З повітки вибігла молодиця. Пан-отець передав їй тичку й повів гостя в хату.

Коли піп з гостем посідали на лавках у хаті, урядженій, як і селянські, Тихович оповів свою пригоду та прохав ради.

Пан-отець уважно вислухав його.

— Добре, я залагоджу справу, будьте спокійні, тільки...

Він урвав, немов боячись висловити якусь потайну думку.

— Тільки що?—підхопив Тихович.

— Тільки не знаходьте більш філоксери на наших садках. У нас чимало таких хазяїв, що тільки живуть з виноградників,—додав він, суворо дивлячись на Тиховича.

Тихович почав виясняти йому справу. Але

з того, як пан-отець на ті пояснення цідив крізь зуби: „так... так... божа воля"—Тихович зрозумів, що піп має однакові з селянами погляди на філоксерну справу, і не скінчивши, попрощався з хазяїном.

Коли того ж таки дня Тихович повернув з роботи, мош-Діми вже не було. Замфір забрав його до себе.

V.

Кінець чи початок?

Одного ранку молдувани були свідками цікавого походу. Серед вулиці котився віз, наладнований всячиною. Головне місце на возі займала залізна бочка, до якої з одного боку притулилась скриня з дрібним струментом, а з другого дірявий мішок, так напханий дерев'яними загостреними кілочками, що вони аж вилізали крізь дірки. Все це було обкладено лопатками, відрами, бляшанками, залізними ланцюгами і другим дріб'язком. Круг воза йшли робітники, хто з довгим, окованим дрючком на плечах, хто з бляшанкою, а хто з блискучою довгою машинкою—„інжектором", яку можна б було сміливо вважати за меч з часів крижацьких походів, як би не ціліндровий бляшаний резервуар біля ручки. Попереду тої процесії йшов Тихович з високою, вузькою склянкою в руках.

Процесія тихо посувалася серед ріжнородних згуків. Колеса торохтіли по битій дорозі, струменти в скрині немилосердно тарабанили, ланцюги бряжчали, як кайдани, бляшанки, підплигуючи на возі, дзвеніли, оковані залізом

дрючки, черкаючись один об другий, стукали, а над усим цим пролітав часом чистий металевий дзвін зачепленого резервуара машинки.

Молдувани, роззявивши роти, дивувались на ту чудну процесію, не спускали її з ока, аж поки вона не сховалась за горою. Цікавіші подались навіть горою над Прут, звідки можна було бачити все, що діється на припрутських виноградниках. Звідтіль, з вершечків гір, присівши карячки, можна бачити зелену бинду виноградників, розірвану в тому місці, де був Замфірів садок, можна дивитись на труїння філоксери.

А варто дивитися, бо то картина оригінальна, гідна пензля першорядного баталіста. Он під вербами, край виноградника, лежать рядком залізні бочки з сірчаним вуглицем: то засоби боротьби, порох, сказати б, філоксерний... З одної бочки точать вже вуглець у мідяні „бідони": звідти він піде в резервуари інжекторів. Ось на узбіччю, опережавшись білим фартухом, розташовується оператор з своїми струментами, розкладає їх на рядні, посланому на землі. Він має рятувати поранені... інжектори. Тихович, мов полковник той, визначує місце бойовища, відмірюючи ланцюгом стосажневий квадрат. Скаче ланцюг по землі, брязчить, витягається— і в-мить по всій довжині його стирчать недалеко один від одного встромлені в землю дерев'яні кілочки. І знов скаче ланцюг, знов витягається, і знов на його місці стають рядком кілочки. Земля починає їжитись кілками, як їжак щетиною. „Готово! до бою!"—кричить Тихович. І от наближаються батави війська, усе по парі, усе по парі... один з інжектором, другий з дрючком—і займають постать по рядках

кілочків. „Починати!"—командує Тихович. Полетіли кілочки, збиті ногами, а на місці їх загрузли в землю гострі палі інжекторів, цокнули головки—і почалась пальба. Разно наступають інжектори, поблискуючи резервуарами, покаючи головками, а за ними дрючки, оковані в залізо, пильно забивають дірки, зроблені палями в землі, не дають вуглицеві втікати у повітря. Разно посувається вперед військо, лишаючи за собою голу, зґрасовану землю. Тільки й чути серед тиші: „цок-цок!.. цок-цок!"...

Від залізних бочок, з яких цівкою ллється паруюча рідина, раз-у-раз бігають з повними бідонами носії, постачають інжекторам набої. Важкий дух вуглецю розходиться в повітрі, здіймається вгору. Незвиклі молдувани, що сидять по горах, придивляючись до труїння, крутять носами та спльовують.

А Тиховичеві байдуже. Він прислухається до музики інжекторів, ловить ухом фальшиві тони.

— Гей! звонить інжектор: порожній, мабуть!—гукає він в один бік.

— До краю добивати, до краю!—звертається в другий бік.

Врешті все добре.

„Цок-цок!... цок-цок!"...

Падають під ногами кілочки, шиють землю палями інжектори, гупають дрючки, скаче ланцюг—і знов виростають лінії кілків, знов земля наїжується кілками, як їжак щетиною.

Здається, що ті робітники з інжекторами, з дрючками—самі замінились у части якоїсь здоровезної машини, що добре пущена, рівно, невпинно та неблаганно посувається вперед, робить визначене діло. Війна йде навспражки, хоч

ворогів не видко. Вони гинуть непомітно для людського ока глибоко під землею, у темряві, гинуть разом з корінням, яке годувало їх своїм соком.

Поляжуть і невинні у тій війні. Поляжуть столітні кислаті горіхи, делікатні жерделі, сіролисті айви: вуглець заб'є їх їдким духом. Там, де недавно ще пишалась на сонці буйна рослинність, де кипіло життя та радість, там буде гола, дика пустеля без тіні, без билинки...

Чи не такий слід лишав за собою Атила?

Коли роботи скінчились, Замфір міг бути певним, що на його винограду нема більш філоксери. Не стало теж і роскішних кущів, з якими зв'язано стільки спогадів, які годували його життя ціле. Не стало тих бочок вина, про які він марив, не стало шматка хліба... Багато де-чого не стало; пропали й дерева, посаджені дідом, прадідом може... Лишились тільки дрібні діти, божевільний батько та хвора, безсила від перевтоми жінка. Лишився біль у серці та безталання—і більш нічого... Ах, правда: лишилась ще глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом...

Бідний Замфір!

Давня приказка каже, що лихо не ходить по-одинцю, а в парі. Ото-ж те лихо, що відібрало Замфірові хліб, привело з собою й слабість.

Невже той приведений товариш прийшов по жінку?

Того ж таки дня, як зрубали їх виноградник, Маріора заслабла.

Для виснаженого важкою працею організму не багато бракувало до занепаду. Повернувши

над вечір з виноградника, Маріора почула, що її тіпає пропасниця. Загорнувшись кожушанкою, вона лягла на лаві. Голова в неї палала, так що якийсь час їй навіть здавалось, що в неї не голова на в'язах, а палаюча купа зрубаного винограду. Червоні від сліз чи гарячки очі мимохіть заплющились, а на чорному тлі темряви блимали перед Маріорою якісь вогні, мигтіли сокири, такі гострі, блискучі, гойдались на стятих лозах зелені рясні китяги винограду... Якісь люде метушаться перед очима, кубляться, плигають, з осмалених, чорних—стають червоними, як жар... Маріора чує власний голос: „Ох, коли б мені вмерти від тої зарази!"... Вона їсть корінці, а корінці ростуть у роті, розпихають його, приростають до язика—і язик стає здоровим, як гора, важким, як камінь... Сокири, що мигтіли перед очима, з прудкістю блискавки починають крутитися над її головою, а врешті спадають на голову раз, другий... Ах, як боляче!...

Почалась гарячка.

На другий день не полегшало. Гарячка жерла молодицю. Маріора раз-у-раз зривалась з постелі, щоб бігти на виноградник—рятувати кущі—і багато треба було сили, щоб покласти її назад на ліжко та втихомирити...

Замфір спантеличився. Він дозволяв ворожкам робити з жінкою, що їм забагнеться, аби звести її на ноги. Ворожки шептали над Маріорою, підкурювали її, поїли зіллям—нічого не помагалось. Та ж сама гарячка, та ж маячня, той же неспокій...

В просторій молдуванській хаті, вистеленій різнобарвними килимками, обвішаній чудово тканими рушниками—блимає перед образом лям-

падка. Нерівне червоне світло від неї якось чудно зливається з денним світом, що тоненькими смужками протискається крізь шпари в причинених віконцях. Зразу, з світу, нічого не можна розібрати в хаті. Чутно тільки стогін слабої, чиїсь тихі хлипання та шепотіння. Де далі з присмерку виріжнюються сумна Замфірова постать, гурток жінок біля постелі слабої та скулені, заплакані діти по кутках. Замфір сидить за столом, підпершн голову рукою, й дивиться кудись у простору. Трудно пізнати в йому того повного енергії, сили та життя Замфіра, яким він був ще недавно, перед місяцем. Він тепер осунувся, його горда, міцна постать наче зігнулася, зламалась, очі згасли, на виду осів новий вираз—вираз болю й затятости. Замфір сидів і думав. Про що він думав? Чи про свою кривду, про жінку слабу, а чи про діток дрібних, що, крий Боже, посиротіють ще... Хто його зна, про що він думав, сидячи отак, підпершись...

А там, за грубкою, під причілковою стіною, мучилась на постелі Маріора. Жовті запалі лиця ледве заховали давні риси. Крізь спечені гарячкою уста инколи добувався тихий стогін; здорові, чорні очі були заплющені, а коли розплющувались, жінка, здавалось, нікого не пізнавала.

Сусідки-молодиці, скупчившись над хорою, про щось з жвавістю сперечалися, показували на порозвішувану по стінах одіж, на Замфіра, на дітей. Инколи поїли хору водою з глечика.

Дітвора хлипала по кутках.

В хаті стояла задуха, пахло сухими васильками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку.

Чекали на попа.

Врешті хтось звістив, що піп ідé, а за хвилину у двері всунулась пелехата голова з дзюбатим обличчям, а за нею й довга фігура пан-отцева.

Скінчивши своє діло, піп звернувся до Замфіра:

— Що ж ви нічого не робите слабій?

Замфір махнув рукою.

— Де там нічого... Ворожок та шептух була повна хата...

— А ви б доктора закликали!—пораяв пан-отець.

Замфір первово кинувся.

— Доктора?—скрикнув він, а згаслі очі його блиснули зловіщим вогнем.—Ніколи в світі!... О, я вже доволі маю тих докторів, доволі!...

— Може вмерти вам молодиця оттак без порятунку,—вмовляв пан-отець.

— Божа воля... Божа воля... а доктора? На віщо? Щоб отруїв мені жінку, як ті виноград?.. Ніколи!..

І в очах Замфірових блиснула така завзятість, що пан-отець не зважився далі намовляти його.

— Як собі знаєте,—озвався він, виходячи.

Чужі порозходились... В хаті лишився тільки Замфір з дітьми.

Діти повилазили з кутків, прилипли до материної постелі. Замфір теж наблизився до хворої, пригорнув до себе дітей і, схиливши на груди голову, довго так стояв мовчазний та замислений, як жива статуя безмірного смутку.

* * *

Роботи на лоештських виноградниках скінчились. Савченко з Рудиком та робітниками

обдивились усі виноградники—і не знайшли більш філоксери. Тихович закінчив труїння—значить, можна було вирушити з Лоєшт у друге село, знов на таку ж роботу, а може й на такі ж прикрости. А проте Тихович поспішавсь як мога швидче покинути село, де зазнав стільки сумних пригод, де стільки витерпів, переболів душею.

От уже й річі спаковано, вже й підводи заїхали. Готово! Можна рушати.

Згорбившись, осунувшись, Тихович смутними очима поглядав на хати й оселі, що лишав за собою... Коли б уже нові вражіння, нові місця! Враз його погляд зупинився на жалібній корогві, застромленій у тин. Корогов було зроблено з двох почеплених на тичці хусток: білої й чорної. То був знак, що в хаті є мрець.

— Чіне омуріт?—машинально поспитав Тихович візника.

— Фемéя алýй Замфір Нерон, - відповів той суворо.

Тихович здрігнувся, глянув на двір і стрівся очима з божевільним мош-Дімою. Тихий, лагідний, як дитина, дідок на цей раз не осміхався. Втопивши в Тиховича повні дикого гніву та ненависти очі, мош-Діма підняв до-гори кулак і потряс ним на здогін Тиховичеві...

Але коні шарпнули і мош-Діма разом з жалібною корогвою зчезли, закриті хмарою куряви.

Лютий, 1895.
Вінниця.

„ПЕ-КОПТЬОР“:

„ПЕ-КОПТЬОР".

Образок.

Йон уперше наглянув Ґашіцу на „джоку"[1]). З ухами й серцем, повними ритмичних згуків „молдуваняски", загрітий танцями, від яких ноги так разходилися, що й хвилини не могли встояти спокійно, а кожним мускулом відповідали тактові танця, з обличчям, що сяло від радости й поту, Йон відділився від купки парубків, підскочив до танцюючого кола, розірвав його, вхопив за руки двох дівчат... і несподівано стрівся з очима, що з-під тонких дівочих брів опекли його жаром молодости й півдня.

— Що за мара!—подумав Йон, перебираючи ногами та скоса поглядаючи на дівчину,— я її перше не бачив, здається...

Та ніколи було міркувати: музика гула, танець захоплював усю увагу.

Музики, трое чорних, засмалених циган, сиділи рядком на ослончику недалеко кола. Скрипник—сухий, миршавий парубчак у сполов'ілих галанцях та молдуванській сорочці, нахилив аж до дека скрипки голову, вкриту замість шапки копицею чорного волосся, і з виразом цікавости та здивування немов прислухався до тих згуків, що викликав смичком з свого стру-

[1]) Джок—танець.

менту. Його сусід—кларнетист, шпакуватий вже циган, граючи, куняв; заплющивши очі, він хитавсь взад і вперед своїм важким, ситим толубом, одягненим у чорну ватовану піджачину. Часто, в хвилину найсолодшої дрімоти музики, кларнет вирівався з рота і замовкав, але зловлений на гарячому вчинку, починав верещати, як навіжений. Третій музика—сурмач—працював найщиріше. Чи то від спеки, чи з великої напруги—він був увесь мокрий. Мокра, як хлюща, сорочка облипла його могутнє тіло, з чорного широкого виду стікали струмочки поту, а він усе грав та грав, надимаючи щоки завбільшки в повню та вирячивши очі так, що, здавалось, вони ось-ось вискочать з лоба. „Туру-туру... та... туру-туру... та"...—гриміла сурма, як за часів єрихонської облоги, і лиш инколи в хвилину віддишки вихоплювалось з-під гніту її тонке теліканнн скрипки або різкий, верескливий голос кларнета....

— „Туру-туру... та!.. Туру-туру... та!"...

З хмари куряви, яка здіймається з-під важких окованих мідяними підківками чобіт, вирина инколи рядок молодих облич, парубочих і дівочих, вирілих, червоних, але поважних. Держучись за руки й помахуючи ними до-гори та вниз мірно, плавко і без перестанку, перебіраючи ногами й тупцюючи ними щиро, мов добрі коні на гармаші, молодь, здається, не танцює, а робить якесь поважне діло, поволі й сумлінно виконує загадану роботу.

— „Туру-туру... та!.. Туру-туру... та!"— пронизує куряву домінуючий голос сурми, котиться по майдану, б'ється об мурованні стіни церковці, а далі лине в простору до далеких

сяючих блакиттю грі, до синіх лісів, що суцільною лавою підпірають крайнебо.

А коло танцює. Тупають під такт „молдуваняски“ ноги, здіймаються й опускаються злучені руки, мають білі хусточки в руках дівочих... Загріті танцем обличчя блищать від краплистого поту, палкі погляди частіше вириваються з-під опущених додолу повік, стріваються між собою; руки несвідомо міцніше стискають руки, груди важче дихають... А курява, розбуркана десятками тупцюючих ніг, вирвавшись з-під мідяних підківок, захоплена танцем, здіймається до-гори, крутиться, клубочиться, справляє свій „джок“... Ось вона цілком закрила танцюючих, а ось знов, як з хмари, виткнувся рядок хлопців та дівчат і оживив образ ясними барвами строїв, молодими розпаленими обличчями...

Душно... Сонце, поволі спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється. Повітря—сам світ, сам жар. Наче золотою сіткою оповито майдан, коло, музик, ріжнобарвну і ріжновікову юрму глядачів, що зібралася круг кола.

Гамір стоїть над майданом. Чутно, як хтось витягає воду з колодязя: довгий немазаний журавель немилосердно скрипить. Кілька-сот-устна юрма шумить, як злива улітку. Дитячі вигуки, регіт молоді, тупання здорових ніг у танці, тонке телікання скрипки, верескливий галас кларнета—зливаються в якусь чудну, але гармонійну мішму, над якою усе ж таки домінує сурмачеве „туру-туру... та“, що здіймається над майданом, б'ється об стіни церковці, а далі лине в простору, засипану гарячим сонячним промінням.

Враз музика увірвалась. Коло зробило ще по інерції рух, але туж мить розірвалось; дівчата пірхнули в юрму, лишивши хлопців. Гашіца теж метнулась, але її затримала сильна рука. Вона здивовано озирнулась на Йона, що сяючи від поту й задоволення, грав до неї очима та міцно тримав за руку.

— Пусти —сіпнула дівчина рукою й зашарилась.

— А що даси?—жартував Йон, ще дужче стискаючи її руку.

— Чого займаєш, коли я тебе не знаю?— шарпнулась Гашіца, почервонівши з напруги.

— Я—Йон, син мош-Костаки... А ти чия?..

Але в туж мить дівчина, скориставши з Йонової неуваги, висмикнула свою руку і стрибнула від нього так прудко, що її накрохмалена спідниця аж залопотіла, мов корогва на вітрі.

— Угадуй—чия!..—крикнула вона на бігу й, обернувшись до Йона, опекла його палким поглядом чорних очей...

Парубок з досади пошкрябав за вухом, аж шапка йому злізла на ніс, і посунув до товариства, що стояло з боку гурточком.

Товариство стріло його парубоцькими жартами: один обняв за шию та притяг до себе з такою силою, аж Йон заточився; другий так стис Йонові руку, що сльози виступили йому з очей, але парубок не образився. З веселою усмішкою по широкому безвусому виду, подзьобаному зрідка віспою, Йон поглядав то на купку дівчат, де стояла Гашіца, то на свої крамні шлейки, що перекинувшись навхрест поверх сорочки на його могутніх грудях, підтримували темнозеленого сукна широкі шара-

вари з червоними викотами при чоботях. Ті шлейки нові, блакитні, з срібними клямрами, притягували до себе заздрісні погляди парубоцтва та приязні дівоцтва, що приємно лоскотало пиху властникові тої чудової новомодньої річі. Отож заклавши по два пальці за блакитні шлейки й задерши чванькувато до-гори голову, Йон звернувся до одного з парубків.

— Не знаєш, фра́це, чия ота фа́та? [1])— й показав на Ґашіцу.

— Котра? ота коза дика в білій спідниці?

— Вона, вона...

— Та ж то Ґашіца, дочка Штефанаки Мици, що вітряк має. Хиба не знаєш?

Тю, як це він не примітив такої гарної дівчини? Певно вона не часто ходить на цей „джок", тим що сидить аж край села,—міркував собі Йон; коли це враз звуки жвавої „булґаряски" сполохали його міркування.

Кілька парубків скочило до танцю, потягши за собою дівчат. Йон підглянув, де стала Ґашіца, і розірвавши в тому місці коло, вхопив її взаду за пояс. З дивною для натружених ніг легкістю почав він тупати та перебірати ногами, з усмішкою поглядаючи на свою сусідку. Ґашіца чула той погляд і, опустивши очі до-долу, червоніла.

Танець скінчився. Піт струмочками стікав по обличчю у Йона. Ґашіца, червона й задихана, розгорнула білу хустинку, вишивану навкруги заполоччю, щоб утерти вспілий вид, але по дорозі до обличчя хустина стрибнула, майнула вишиваним кінцем і опинилась в руках у Йона.

---

[1]) Фраце—брате; фата—дівчина.

— Валев! [1])—скрикнула з несподіванки дівчина і вхопила миттю вільний кінець хустини.

Йон тяг хустину до себе, Ґашіца до себе. Сцена та відбувалася мовчки, з одинаковим завзяттям з обох боків, і тільки по обличчю дівчининому пробігала инколи смужка не то досади, не то таємного задоволення від парубкового залицяння.

Переміг сильніший. Видерши хустину, Йон пустивсь на-втьоки, утираючи нею на бігу вприліе обличчя. Ґашіца—за ним.

—Віддай!—змагалась вона сердитим голосом, хоч очі так і грали до парубка.

Але той зручним рухом склав хустину косинкою, закинув собі на шию і зв'язав під бородою вузликом.

— Віддай!

— А що даси?—дратував Йон Ґашіцу, захищаючись від неї про всякий випадок простягненою рукою.

— Віддай, кажу!..

— А губенята даси?

— І-гій, навіжений?—скривилась Ґашіца наперекір сяючим очам.—Не мала роботи цілувати!... Краще носи хустину...

— Оттак би давно!... З розумом „фата"!—тріумфував Йон і приступивсь ближче до дівчини.

Зрадлива дівчина очевидячки тільки й чатувала, аби стягти хустину з шиї. Та Йон мавсь на обережности. Схопивши одною рукою простягнену до хустини руку, він другою обняв Ґашіцу за стан і міцно пригорнув до себе.

---

[1]) Валев—ой.

— Сиди тихо!—сикнула та на нього, слабо випручуючись з обіймів.

Саме в той час вдарили музики. Щасливий Йон скочив до танцю й потяг за собою Ґашіцу.

Вже до кінця танців Йон не відступавсь від Ґашіци: він формально залицявся, а дика спочатку дівчина де далі рахманішала, лоскочучи парубкове серце палкими поглядами.

Сонце сідало. Глядачі поволі потяглися додому, молодь теж розсипалась. Майдан пустів, тихшав. Музики останніми згуками попрощалися з гаснувшим днем; тільки курява якийсь час крутилась ще в червоному промітті, а далі й вона почала тихо опускатись на чорну тінь від церковці, що перетяла майдан аж до протилежних хат...

Минуло кілька день. Йон тільки й марив про Ґашіцу. Де б він не був, що б не робив—усе йому ввижалися палкі, чорні, з поволокою очі дівчинині, її рівні брови, пишний стан. Він тільки поцмокував з задоволення. Гарна „фата", нічого сказати! Можна б і посватати. А яка рахманна, як вона йому у вічі дивилася, коли він смалив до неї халявки!... І з дивною яскравістю уявився парубкові пам'ятний джок, обізвалась в ухах мелодія „молдуваняски", згадалась сцена з хустинкою. Уява була такою живою, такою яскравою, що Йон мимохіть схопився рукою за хустинку, яка й досі обіймала його шию, немов боявсь, що рука пустовливої дівчини ось-ось простягнеться знебачки до його шиї та стягне так легко здобутий трофей.

Раз він переняв її біля церкви, перед службою божою. Дівчина йшла у святній одежі, вся накрохмалена, запишавшись. Біла з червоними

цятками курточка її, трохи заяложена на стані з правого боку, де лишили слід свій запрацьовані руки танцюристих кавалерів, краще сказати, заяложене місце на куртці — викликали у Йона рій солодких спогадів, розпалили його серце. Але при людях, перед церквою, якось ніяково було виявлятись з своїм почуттям, то ж Йон лиш звичайно привітався, а решту домовив очима.

Вдруге... це було так.

Вечірньою добою, коли сонце сідало за далеким чорним лісом, він повертав з роботи на винограднику в юрмі парубоцтва. З веселою розмовою тихо посувалась юрма з гори в долину, коли з юрми враз розлягся характерний не то крик, не то іржання:

—І-го-гоо!...

—І-гі-гі-і!— почулося з-низу в відповідь тонке, верескливе гукання й незабаром парубки побачили в долині гурток дівчат, що з величезними сапами на плечах хутко посувався курною дорогою.

—І-го-го-го-гі-і!..—дико, не своїм голосом, мов орда, заревли всі парубки, пускаючись з гори бігцем на-вперейми дівчатам.

— І-гі-гі-гууу!...—пекельним хором відповіли дівчата, тікаючи від парубків.

Галас знявся несказаний. Околишні гори підхопили той галас і понесли його далеко, кидаючи з гори на гору та полохаючи сонну тишу рожевого вечера.

Йон не стямився, як з розгону наскочив на Гашіцу, обняв її за шию і міцно притис до себе. Груди його важко дихали від прудкого гону, дотик молодого теплого тіла дівочого сп'янив його, затуманив йому голову. Серед дикого

вереску та писку йшов він, щасливий, обіймаючи Ґашіцу, та щось промовляв до неї, чого ані сам, ані дівчина гаразд не розібрали. Крикнява тим часом стихла... Вже під селом Ґашіца вирвалась з обіймів Йонових і шуснула в крайню хату, що стояла на белебні по-за вітряками.

— Так от де вона сидить,—подумав Йон, роздивляючись стару звичайно збудовану молдуванську „касу“ під очеретяною стріхою, з широким піддашем, заґратованими вікнами та поцяцькованими синькою стінами. Біля хати був льох, а навкруг просторного двору стояли „кошниці“ на кукурудзу та повітки. На вулиці, під самими воротьми, знявся над колодязем новий журавель, немов сторожив вхід до оселі. За воротьми гризлись дві здорові собаки, але, помітивши Йона, одностайно кинулись на нього, припадаючи до ніг, аж поки він не зник за рогом вулиці.

Ще на воротях почув Йон сурмовий голос батьків, що вилітав крізь одчинені двері. „Нуите ші Буковіна!“ [1]) —гриміла улюблена лайка мош-Костаки й викликала усмішку на синові уста.

— Це вже батько розходився,—думав Йон про галасуватого та несердитого батька.

Дух свіжої мамалиґи приємно полоскотав йому нюх, коли він переступив поріг хати, мати Йонова, стара сухорлява Аніка, саме вийняла з низької печі—„коптьора“ казанок і викинула з нього жовтий, запашний і парующий буханець мамалиґи на триногий „мас“ [2]).

[1]) До слова: „весілля і Буковіна“—лайка, якої й самі молдувани не розуміють.

[2]) Мас—стіл.

Мош-Костаки, високий огрядний молдуван, з червоним, як перчиця, обличчям і ще червонішою шиєю, що так виразно відбивалась від його білої одежі—довгої, за коліна, сорочки, підперезаної червоним поясом, та білих штанів,—сидів на лаві й енергично вимахував руками та мотав головою, вкритою копицею рудого з сивиною волосся. Неголена борода, наїжившись, мов їжак голками, сивою щетиною, здавалось, поділяла обурення свого хазяїна і ладна була разом з ним стати до бою з ворогами.

— Нунте ші Буковіна!—гукав Костаки.—Він думає, що як має вітряк, а я ні, то можна мене зневажать перед миром!..—Га! „драку“ [1])! Мош-Костаки не останній з молдуван... що?

— Хто? хто такий?—спитався Йон.

— Хто? А отой Мица Штефанаки, що сидить край села за вітряками...

Йон з цікавістю вислухав історію сварки, що зчинилась в коршмі за квартою вина межи його батьком а батьком Гашіцининм.

— Але я не подарую!.. Що?.. Чи там багатий, чи не багатий, а Домну-Дзев [2]) для всіх молдуван один... На суд його! Судом дійму чортового мірошника. Що? Нунте ші Буковіна!..—І роздратований мош-Костаки поспішно висмикнув затканий з-заду за поясом кисет з тютюном.

— Е-е!—скептично протягла Аніка,—що ти йому зробиш? „Ла богáт мéржи ші дрáку ну колáк, да ла сарáк ніш бой ну траг“ [3]).

Кінець тої сентенції почувся з сіней, куди

---

[1]) Чорт.

[2]) Господь Бог.

[3]) „До багатого й чорт з калачем приходить, а у бідного й воли не тягнуть“.

з поміччю хазяйчиною перебрався й мас з парующою мамалиґою.

— А йдіть вечеряти!—покликала Аніка.

Мош-Костаки заткнув кисет на місце й заходився коло вечері. Відриваючи по шматку мамалиґу та бгаючи її в руках на галки, він мачав ті галки в юшку з квасолі, щиро заправлену перчицею, виловлював з юшки стручки перчиці та з смаком гриз їх, немов свого ворога, від чого червоний вид його палав, як на заході сонце. Запивши вечерю вином з глечика, старий звернувсь до Йона:

— Поженеш коні на пашу, бо завтра вдосвіта поїду в волость позиватись.

Аніка тільки зітхнула.

Йон хутко упоравсь: „манта“ [1]) вже на спині коня, залізне путо брязчить в руках. Скочити лиш на коня—й гайда!

Вечір м'який, теплий. Курява, збита чередою, знов лягла на землю. На блідому, стомленому небі блимнули де-не-де зірки. Йонові забаглося проїхати повз Ґашіцину хату; правда, йому не по дорозі, навіть зовсім у бік, але молодий парубок не може встояти проти спокуси. От уже й вулиця знайома... он і вітряк повільно помахує крилами, мов величезний птах... а ось і журавель схилив довгу шию у колодязь, щоб виловить звідти відро води. Для кого-то він так працює, аж скрипить, бідолашний?

Йон порівнявся з колодязем, глянув—і аж йому щось йойкнуло в середині з несподіванки. Ґашіца, жваво перебіраючи руками, витягала з колодязя воду. Тонка бомбакова сорочка щільно

[1]) Свита.

обіймала її молоде тіло, рельєфно обмальовувала круглі плечі, міцні руки, високі трямкі перса.

Йон не встиг навіть тпрукнути на коні; вже коли вони проминули колодязь, Йон ґвалтом затримав їх, скочив на землю й підійшов до „фонтйни“ [1]), тягнучи за собою здивовані коні.

— Добри-вечір!...

— Спасибі вам...

Ґашіца, зашарившись вся, навіть не глянула на парубка; зір її потонув десь у чорній глибині колодязя.

Мовчанка.

— Дай-но води напитися.

Ґашіца мовчки присунула куфу.

Але замість того, щоб пити, Йон схопив Ґашіцу за руку й потяг до себе.

— Сиди тихо!—сикнула та,—побачуть...

— Нікого нема...

І Йон потяг до себе дівчину. Вона не пручалась.

— На що займаєш, коли не думаєш брати?..

— А пішла б за мене?—питав він, присовуючи до неї своє широке та дзюбате обличчя, загріте й сяюче.

Але у ту ж хвилину нетерплячі коні шарпнули у бік і мало не збили з ніг Йона.

— Тпрру!.. бісова худоба!..—скрикнув він, сіпнувши замотану на руку поворозку.

— Ґашіца, ме-ей...—розляглось рівночасно від хати.

Ґашіца, заметушилась, вхопила спішно куфу і прожогом кинулась у ворота.

— Я ще прийду до тебе... вночі,—почула вона за собою голос Йонів.

---

[1]) Колодязя.

Йон скочив на коня й оперіщив зо злости поворозкою „бісову худобу“, що перервала йому найцікавіше місце залицяння.

Коні невдоволено крутнули головами, шарпнули з копита і понеслись вулицею, збиваючи густу куряву.

Ось вигулькнула з-за гори ціла колонія вітряків і обступила Йона з обох боків дороги. Одні—чорні та спокійні, тихо стоять, розчепіривши чорні, як у кажана, крила на тлі вечірнього неба. Другі, сяючи крізь відчинені двері червоним світлом, рівно та плавко вимахують крилами і, здається, от-от здіймуться з місця та полинуть кудись у простору.

Коні вибігли на гору, пішли підтюпцем. По горі замріли широкі лани кукурудзи, повіяло польовими пахощами. Хороше зробилось на серці в Йона.

Фрýндзу верді семінóґу.
Тóті тирґуле ку норóку...

затяг він журливим голосом безконечну пісню...

Коні пішли ступою, форкаючи инколи від куряви, залізне путо стиха побрязкувало, тужлива пісня котилася широкими лянами.

Ось дорога скрутила в бік, побігла з гори в долину... Широка й безкрая долина зачорніла поміж пологими горами. Приємний вохкий холод обхопив зразу Йона, коні весело заіржали, піднявши до-гори голови... Он, поміж чорними комишами, блиснула спокійна вода озерця... Десь далеко крякають жаби... Біла пара тихо здіймається до-гори і клубочиться по-над комишами... Небо потемніло, заискрилось зорями...

По долині бродили коні на паші. Круг багаття розташувались нічліжане. Йон пристав

до них. За розмовами про дівчат, вино, набір рекрутський, за звичайними парубоцькими розмовами не помітили навіть, як наблизилась північ. Йон поклав рушити на село. Він звернувся до парубків з проханням доглянути його коні, обіцяючи за це око вина. Охочих до вина знайшлось чимало. Йон скинув манту і в одному лейбику подався на гору, до села.

В селі саме розпіялись півні, коли Йон наблизився до вітряків. Він звільнив ходу.

Село спало. Хати ледве сіріли в темряві ночі, контури розпливались. Щось нагадувало кладовище з його тишею, таємничістю, надмогильними хрестами.

Серед мертвої тиші Йон чув, як калатало його серце, як ступали ноги, взуті в постоли, по м'якому килимові пилу.

Але ось уже журавель від колодязя... ось і паркан чорніє. Йон на-вшпиньках підійшов під паркан, перегнувся і заглянув у двір. Темно. Тільки на широкій призьбі біліє щось... рядна певно, під якими спить покотом ціла родина. Йон виніссся на руках, перегнувся, налігши грудьми на паркан, і безгучно переліз на другий бік. Тут згадав він про лихих собак, що проводили його нині вулицею, і зупинився, вагаючись. Але треба було на щось зважитись. Йон звівся на-вшпиньки, подався толубом наперед і тихо, мов кіт, посунув до призьби... От він уже на середині двору... ще трохи... „Але що то чорніє? певне собака?"—подумав він і зупинився, затаївши дух.—„Ні, то не пес, а колода, кинута серед двору". Йон посунув далі і мало-мало не наступив на собаку, що, звернувшись калачиком, спала під хатою. Але от уже й призьба. Йон зупинився. На нього тхнуло

теплом з піддашя, а з-під білих ряден почулося сонне сопіння та хропіння.—„Котре—Ґаніца?“—питав себе Йон, водячи очима по рядкові закутаних фігур... „Мабуть ця“—рішив він урешті... Рука його злегенька посунулась по закутачому тілі, намацала лікоть, плече... і раптом наткнулась на шершаву колючу бороду.

— А-а-а!—почулося рівночасно сонне бурчання.

Йон так і скаменів, так і закляк з протягненою над бородою рукою. Серце перестало йому битись у грудях. Минула хвилина. Знов тихо.

Йон, як тінь, посунув далі. Чиясь маленька нога виткнулась з-під рядна. „Ні, це знов не Ґаніца“... Вже на кінці призьби пізнав Йон Ґаніцу по чорних косах, що вибились з-під рядна і лягли на ньому, як дві грубі гадюки.

— Ґаніце!.. Ґаніце!..—пошепки кликав він її, злегенька сіпаючи за плече. Але дівчина спала, як забита.

— Ґаніце, прокинься... то я—Йон...

Ґаніца повела неспокійно головою, раптом схопилась і сіла на призьбі, протираючи очі кулаком.

— Ґаніце,—благав Йон,—ходім звідсіль в садок чи куди...

Ґаніца відвела від очей кулак, глянула на Йона і вжахнулась.

— Ти чого прийшов? Тікай зараз... почують...

— Не почують,—шепотів парубок і потяг її за причілок.

— Я казав, що прийду, от і прийшов,—потішав він Ґаніцу, держачи її за руку, й оповів їй, як наколов собі руку батьковою бородою.

Ґаніца дивувалась його сміливости та сміялась.

— Знаєш що, я так хочу пити, аж у мене серце горить... Чи нема чого напитись?—скінчив він.

— В сінях вода стоїть...

— Ат, що вода! Чи не лишилось часом в карафці вина?

Гашіца задумалась.

— Стій!—сказала вона.—Я зараз!—і подалась до хати.

Відчинивши тихенько сінешні двері, а потому й хатні, вона полізла в мисник, намацала там тоненьку воскову свічечку та сірнички, потому налапала на стіні ключ від льоху і так же тихенько вернулась до Йона.

— Ходім!—покликала вона його, подаючись наперед.

Вони пройшли повз сплячих на-вшпинячки одно за другим, повитягавши сторожко шиї.

Коли проходили повз собаку, та загарчала з просоння, але не прокинулась.

Гашіца відчинила льох. На них війнуло холодом та специфичним духом льоху. Пройшли кільки ступенів у темряві, а потому засвітили свічечку. Темрява пірхнула від світла і забилась по кутках.

Гашіца приліпила свічечку до бочки. Дев'ять таких бочок повних вина, повипинали боки і розляглись пишно підковою по-під стінами льоху. Відра й куфи, великі і малі, стояли осторонь. Льох дивився поважно, похмурно навіть. Тільки чорні тіні від нерівного світла тонкої жовтої свічечки жахливо хилитались.

— Котре біле?—збудив тишу Йон.

Гашіца мовчки взяла куфу, приставила до бочки і висмикнула чіп. Прозора злотиста рідина цівкою впала на дно куфи й зашуміла.

Коли вино сягнуло до половини посудини, Йон зупинив Ґашіцу.

— Доволі!

Парубок обхопив куфу руками, підніс до рота, здмухнув піну й пожадливо припав устами до вина.

Ґашіца, спершись на бочку, не спускала ока з свого милого, немов роскошувала його приємністю.

— Буп джін [1]),—відсапнув нарешті Йон, витираючи уста рукавом та ставлячи долі куфу.

— Дуже дякую,—додав він, обіймаючи та пригортаючи до себе Ґашіцу. Дівчина не пручалась. Їй так добре було в обіймах милого, вона так солодко затремтіла від дотику тих сильних, жилавих рук, від того тепла молодого любого тіла. В ухах немов дзвенить щось, в голові якийсь туман. Вона наче з-за стіни чує Йонів голос, його слова.

О! вона не жалкуватиме, що покохала його... Його всі парубки бояться, бо він сильний... Хто з ним зрівняється силою? Ніхто! Он учора Петраки, теж сильний „флакéв" [2]), намігсь боротися з ним, то він, Йон, як хрьопнув ним об землю, то мало з парубка душа не втікла... А хитрий він який!.. До всього хитрий... Його й у війську не битимуть, як доведеться йти на місяць, бо він і „русешті" знає... От—котрий втне так: „Веруу... діноо... Боа... цадер... житетца... небо—земля... відьма... не відьма"...

Йон навіть пустив Ґашіцу, так його захопили ті незрозумілі чужі слова cred'a—„русешті"...

---

[1]) Дорбе вино.
[2]) Парубок.

Жахливе світло воскової свічечки ледве осявало Йонову фігуру, його опущені до-долу руки, дзюбате обличчя з виразом скупченої уваги, широкі уста, що чудно кривились при вимовлянню незрозумілих слів. Йон монотонно цідив слово по слові, а Ґашіца, згорнувши руки, слухала, мов зачарована.

— Який він розумний!—подумала вона, почуваючи в грудях новий приплив почуття.

— Біне?[1])—поспитав Йон скінчивши.

— Тáре біне![2])—промопотіла Ґашіца. Тільки я нічого не зрозуміла.

— Га! Цього й хлопці не розуміють, не то дівчата.—І з цими словами Йон видудлив решту вина з куфи. Теплом розіллялось вино по тілу; в оці блиснув огник... на серці стало легко, в голові ясно, ноги та руки набули силу й рухливість.

Задерши голову та заклавши пальці в кишені лейбика, Йон з почуттям власної вистности звернувся до Ґашіци:

— А знаєш ти, що таке присяга?

— Ні, не знаю, —сумно відповіла дівчина.

— Не знаєш? Присяга єст... клятуа... дан... ая... пре... Боо... христо... спаси... веру... прауду...

— Тц... тц!..—щиро дивувалась Ґашіца, мотаючи головою.—Яке ж воно трудне...

— Ет, що то трудне!—розпалювавсь Йон,—я і з рушницею всю муштру знаю. Хоч—покажу?

Йон крутнувсь по льохові, витяг з кутка мітлу з довгим держалном, став у позицію, підняв кумедно до-гори плечі, так що голова схо-

---

[1]) Добре.
[2]) Дуже добре.

валась межи ними і, забуваючи на небезпечність свого становища у чужому льохові, на весь голос закомандував:

— Руж на пле-чо! Ас-два... ас-два...

Вся фігура Йонова—з випнутими до-гори плечима, між якими стирчало дзюбате обличчя, з притиснутою до боку мітлою та ногами, що мов у півня далеко закидались наперед,—здавалася Ґашіці такою кумедною, що вона не могла вдержатись від сміху, але Йон не помічав того сміху. Він гасав по льохові, важко гупаючи ногами та вигукуючи на голос:

— Ас-два... ас-два!.. Руж вол-но!..

Враз знадвору почулось несамовите гавкання, а за хвилину грубий чоловічий голос:

— Хто там?

Йон так і присів на місці. Ґашіца, почувши батьків оклик, кинулась до свічечки і вмить загасила її. В льохові стало чорно й тихо; лиш знадвору долітали сюди гавкання собаки та важке чалапання ніг.

— Хто там?—вдруге поспитав голос.

Йон сидів у пітьмі та з міною дурника вдивлявся у темряву. Ґашіца тремтіла за бочкою.

Але трохи згодом на дворі все стихло: собака поскавучала та й замовкла, чалапання розпливлось десь у нічній тиші.

— Ґашіце!—пошепки обізвався Йон.

— Чого?

— Де ти?

— Отут за бочкою...

Йон напомацки дочовгався до Ґашіци і пригорнувся до неї. Якусь хвилину вони сиділи мовчки.

— Ходім звідси,—обізвався врешті Йон.

— Боюся, хай потому...

Але їм хутко докучило отак сидіти, і вони, держачись одно за одне та спотикаючись на бочки, потихеньку вилізли з льоху.

— Ходім на виноградник,—намігся Йон. І хоч Ґашіца гнала його додому, а не могла встояти проти палких благань милого й сама не помітила, як опинилась за хатою, на стежці до виноградника.

Серед темних кислатих кущів обібрали вони собі місцину. Йон нарвав на обніжку трави і простелив долі.

Чорна пухка земля дихала вохкістю, старі роскішні кущі здіймали до-гори, мов руки, цупке галуззя, крізь чорне лапате листя лиш де-не-де мигтіла зірка. Було холодно, моторошно якось. Ґашіца несвідомо пригорнулась до Йона, цілою істотою віддаючись гарячим пестощам...

Починало вже сіріти, коли вони розійшлися: Йон щасливий, задоволений, Ґашіца засоромлена, з опущеними до-долу очима, з почуттям якоїсь ваги, якогось непоправного лиха...

Сливе що-ночі сходились парубок з дівчиною у виноградному садку.

Час линув. Весна зростала в літо—душне, сухе, палюче. Кущі винограду облипли блідо-зеленими китягами, кукурудза по ланах розпустила коси, ячмені почали половіти, немов сивина старости злегка торкнула буйну рослинність землі.

Зів'яла та посохла й трава, якою вистелив Йон свое кубелечко на винограднику... ба! зав'яло з часом та почало гаснути в серці Йоновім і почуття до Ґашіци.

Що раз рідше перескакував він темної ночі огорожу знайомого винограднка, що раз радніше задивлявся на других дівчат. Докори та

сльози Ґашіци, що помічала Йонову зраду, ще більше відтручали від неї парубка.

Легкість, з якою підбив він серце дівчини,—без боротьби взяв від неї все, що можна взяти в дівчини,—скоро згасила вогонь першого кохання. Милування, таке солодке для дівчини, втратило для нього всю повабність новини. Ґашіца просто докучила Йонові.

Спершу Йонові й на думку не спадало кинути дівчину. Що ж, він звів її, він мусить і одружитись з нею. Якої б заспівали батьки її, що б сказали люде, гей! як би глянув на це батько Йонів, палкий, але справедливий мош-Костаки?..

Але помалу-малу, коли нехіть до Ґашіци зростала в серці Йоновім, той самий батько його, палкий мош-Костаки, з'явився в очах Йонових його рятівником у прикрій ситуації. Йон пригадав собі сварку свого батька з батьком Ґашіциним мош-Штефанаки й учепився за ту ворожнечу батьків, як за спосіб рятунку.

Щоб його батько та згодився взяти за невістку дочку свого ворога? Зроду-звіку...

Він, Йон, і радніший би посватати Ґашіцу, так що ж, коли батьки ворогують поміж себе і ні за що не пристануть на це.

Йон так увірував у створену ним причину, аж йому жалко стало, що він не може посватати Ґашіцу.

А щоб не завдавати дурно собі й дівчині жалю, він перестав ходити до Ґашіци, не вважаючи на її сльози та благання...

Настали жнива. По ланах розсілись полукіпки, осміхались хліборобам, прохались на гарман. Висока й міцна, як дубина, стояла по горах кукурудза, вип'явши на показ грубі качани; виноград по садках жовтів, наливався.

Червоне, як перчиця, обличчя мош-Костакове з задоволення ще червонішало, коли він поглядав на ту благодать. „Треба одружити Йона в-осени",—поклав він, а позаяк замір його не був таємницею, то Йон хутко довідався про батькову волю, і не тільки підляг їй, а цілком поклався на батьків смак.

Тому то через деякий час, в вільні години, Йон уже з санкції батькової зазирав у чорні очі присадкуватій Домніці та носив на пальці мідяну каблучку від неї,—це перше з пут чигаючого на парубків Гіменея...

А Ґашіца?

Ось лежить вона на призьбі, уклавшись на ніч біля матері. Батько ходить по подвір'ю, стиха промовляє молитву до зоряного неба. Чутно його зітхання, окремі слова молитви. В тиші нічній виразно чутно, як крякають жаби в долині у ставку, як клекотить довгим носом чорногуз на сусідній стрісі. Ґашіцу дратує, що батько так довго молиться. Коли б він швидче поснув вже, бо Ґашіца нині сподівається милого, їй треба незабаром бути на винограднику. А чи прийде ж Йон?... Напевне прийде... Ґашіці треба, щоб він прийшов, треба поважно розмовитися з ним. Ах, той Йон!... У неї серце так наболіло через нього, в неї голова така намучена від думок про нього... Вона не може вже думати. От якісь шматочки, якісь клаптики думок та образів мигнуть на хвилю в голові, зачеплять наболіле серце... І зникнуть... Ось він, приклавши мітлу до боку, червоний і гарний, машируе по льохові... Ось на винограднику, серед густих кущів, пригортає він її, розмовляе про їхне весілля, спільне життя. Зрадник!... зрадник!... Що люде говорять про Домніку? Не-

вже він проміняв її на другу?... Та ні, ні!... Ось він крадеться десь вуличкою до виноградника, щоб пригорнути її та оповістити, коли пришле старостів... „І який там біс кублиться вночі на тому винограднику? Скоро спіймаю— поперебиваю ноги“...—чує вона суворий батьків голос і тремтить... Їй страшно, страшно за Йона... Треба бігти і остерегти його... Дівчина зривається, сідає на призьбі... І прокидається. Темна ніч дихає вохкістю, в далекій долині крякають жаби, батько крекче та перекидається з боку на бік на призьбі... Треба бігти, Йон чекає. Але й бігти не можна, батько не спить ще, помітить...

Гашіца лягає знов, причаївшись сплячою. Солодка знемога обхоплює її тіло, сон так і липне до очей, але дівчина перемагає його, жадливо прислуховується до батькового дихання, що стає все рівнішим і рівнішим...

От тепер можна: батько поснув...

Гашіца потихеньку висувається з-під рядна, обережно ступає босими ногами і никне вперед за причілковою стіною...

На винограднику тиша. Чорне, збурене море виноградних кущів хвилями збігає з гори в долину... Гашіца вірнула у те море й опинилася в знайомому закутку. Йона ще нема. Гашіца сідає під кущем і, обнявши коліна руками, наважується чекати парубка. З-під гіллястих кущів дихає на неї тепле повітря, насичене пахощами чорнозему.

Все—і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава—все це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя. От Йон обіймає її. От клянеться, що до віку кохатиме її... А тепер?... Вона нині мусить сказа... О! щось іде... Це

певне він... Ні, то хтось инший пройшов стежкою у село... Вона скаже йому, що вже годі відкладати сватання... годі дурити її... Здається, Йон іде... Чутно якийсь рух здалеку...

Ганіца висовує голову по-над кущі й на сторожується... Знов не він: коняка на горі пасеться, а нічна тиша підхоплює її важке ступання...

Ах, Боже!... Коли ж він прийде?... Вже пізно... А їй конче, конче треба, щоб прийшов і довідався, що незабаром... Ай, сором, як вона це скаже?... А треба, бо тоді він напевне відкинеться від Домніки та пришле старостів... Але чому він не йде?... Невже не прийде?... Що це—півні співають?...

Ганіца витягла шию, прислуховуючись.

Десь недалеко хриплим голосом, як відрубав, кукурікнув півень. За ним чистим і мелодійним голосом обізвався другий, а там—тишу сплячого села до решти сполохало безладне кукурікання півнів.

Дівчина сиділа, мов скаменіла.

„Ні, не прийде... Але повинен... Прийди... прийди... прийди...“—уперто думала вона в одно, вкладаючи в ті думки всю міць жадання. „Нема... Покинув... Через Домніку покинув... Але чекай! Та що йому зробиш?... Одружиться, а я... покинута, знеславлена... Сором!... сором!... до віку сором... Візьмуть люде на зуби, мов вітер солому... А батько!... Домне, Домне!...“[1]).

Ганіца заплакала. Теплі, рясні сльози, приємно лоскочучи їй вид, струмочками стікали по обличчю й попадали на губи, жалісно й по-дитячи випнуті наперед.

---

[1]) Боже, Боже!

Холод пізньої нічної доби обгорнув дівчину. Вона тремтіла й плакала, а звідкись з глибини, з самого споду серця, здіймався голос, потішаючи її...

— А може прийде?... а може прийде?...

Вже над світом—змучена, змерзла й зневірена—повернула Ґашіца додому, твердо поклавши побачитись конче з Йоном та розмовитись з ним по щирости, до краю...

Йон, чуючи свою провину, уникав Ґашіци, але вона таки перейняла його якось. Йон їхав порожняком по снопи на поле й не помітив, як Ґашіца ззаду стрибнула на віз і причаїлась. Вже коли вони виїхали за село, а хмара куряви закутала віз від цікавого ока, Ґашіца присунулась до Йона та торкнула його. Парубок вжахнувся, несподівано побачивши її.

— Ти як тут опинилась?... Чого?...

— Чого?... Того, що годі вже сподіватися, поки сам прийдеш... Коли старостів пришлеш?

Голос Ґашіци згучав різко, суворо. Але віз так торохтів, що Йон не дочув.

— Що?

— Коли старостів пришлеш?—скрикнула Ґашіца раздратовано в саме ухо Йонові.

Йон припинив трохи коні.

— Не пришлю...—відрізав він рішучо.

— То так?... А за сором мій чим заплатиш?...

— Батько не велить дружитися...—крутив парубок, дивлячись кудись у бік.

— То тепер ти батьком забиваєш мені баки?... А тоді?... А це що?...—враз скрикнула Ґашіца і вхопила Йона за палець, на якому блищала дорога для нього каблучка від Домніки.—То кохати носату Домніку батько дозволяє?... Га?...

Йон образився.

— Гей! а ти що тут таке?... Забралася на чужий віз та й лаятись?... Геть з воза!...

— Ба не піду, аж скажеш, коли свататимеш...

— Як у мене волосся виросте тут!—скрикнув завзято Йон, стукнувши пужалном в долоню. — Геть!...

Ґашіца вчепилась за полудрабок, але Йон сильним рухом скинув її з воза й поторохтів далі...

— У-у!—посварилась на здогін йому кулаком Ґашіца, здіймаючись з землі та обтрушуючи пил з одежі.

Зліть, сльози душили бідну дівчину. З голосним плачем побігла вона до села, але скоро опам'яталася, обтерла сльози фартухом і подалась додому.

Не було другої ради, як признатися у всьому матері, прохати в неї поради.

Мати так налякалася, що й забула вилаяти доньку. Гей! неслава, сором!... Треба щось радити...

Послали по тітку Прохіру, звісну порадницю у таких випадках. Її захоплено на вулиці, де вона, випнувши перед себе кужіль, на ході виводила вовняну нитку та щось бубоніла до себе.

Коли за дверима почулось хляпання капців, а потому в хату всунувся кужіль, Ґашіца з матір'ю були певні, що зараз побачуть гладку постать у ватованій катанці, чорній хустці на голові й під бородою, а межи тими двома хустками потужний ніс, який зразу робив враження не носа, а самого обличчя.

Тітка Прохіра докладно, смакуючи, випитала в Ґашіци всі подробиці цікантної справи й авторитетно рішила:

— Треба йти „пе-коптьор"... на піч...

На піч!... Перед очима в дівчини встала картина цього зневажливого звичаю, неминучість прикрої розмови з батьками Йоновими, ворогами її батька, дикі сцени, які часто трапляються при такій оказії... Сором!... Сором!...

Все, що чекало її цими днями, здавалось їй таким гірким, таким нестерпуче пекучим, що Ґашіца воліла б, аби земля запалась під нею. Але що ж! Земля не западеться, а йти треба.

Умовились, що над вечір, коли в Йоновій хаті всі будуть дома, тітка Прохіра відведе туди Ґашіцу, а сама дасть матері знати, чим скінчилася справа.

Як тільки добре смеркло, Прохіра забігла по Ґашіцу, і сливе силоміць потягла її за собою. Дівчина була як у гарячці. П'яти немов прикипали до землі; серце кололо, в голові була одна думка, одно бажання, щоб ця дорога розтяглася без кінця-краю...

— Не журися,—потішала її Прохіра,—не ти перша йдеш „пе-коптьор"... Торік Катінка Сандина таки віддалася за Ніхалаки, хоч мати його й тягла її за коси з печі... Перепало їй і від батька, бо й сам Ніхалаки наклав їй на бідність... Бідолашна щось зо два місяці носила синяки на тілі... А проте...

Ґашіца вже не слухала. Ось вони завернули вже за ріг вулиці... Ось вже мигнули червоно осяяні вікна Йонової хати... В Ґашіци затряслись коліна. Вона вагаючись зупинилась перед воротьми, але Прохіра попхнула її на двір...

— Йди, йди... а я тут зачекаю...

Ґашіца перебігла двір, вхопила спішно за клямку і відхилила двері.

Аніка відчиняла саме скриню, мош-Костаки виймав з печі жарину для люльки.

— Добри-вечір...

— Спасибі...

Ґашіца поцілувала в руку спершу мош-Костаки, потому Аніку, і не мовлячи ні слова, прожогом метнулась до печі, стрибнула на неї й заховалась за комином.

Старі здивовано озирнулися й одна думка разом шибнула їм до голови.

Аніка, стукнувши віком від скрині, кинулась і собі на піч до Ґашіци, яка, мов звірок той, притулилась тремтячи в куточку.

— Ти чого прийшла?—суворо поспитала Аніка.

— А твій син чого ходив до мене?—огризнулась Ґашіца.

— Мій син?... А другі й ні?... Знаємо ми вас, теперішніх дівчат!... Геть з печі!...

— Не піду, хоч забийте... Люде знають, що ніхто до мене не ходив, тільки Йон... Він мене звів, він казав... посватаю... а тепер...—ридала Ґашіца.

— Нуте ші Буковіна!...—гримнув у-раз на цілу хату мош-Костаки, що чув усю розмову... —А це що?... Де Йон?...

І відчинивши двері, старий гукнув, аж шибки задреньчали:

— Йоне! ме-ей!...

Не встиг ще Йон переступити поріг, як мош-Костаки, червоний і лихий, вхопив його за плече й притяг до печі.

— Що це, сякий не такий сину?...—гримнув він в саме вухо синові й показав на піч.

Йон заглянув у глиб і охолов, побачивши Ґашіцу.

— Та це я... вона...— белькотав парубок, але батько не дав йому скінчити, потяг його в сіни й причинив двері.

Налякана Ґашіца почула з сіней шамотню, якийсь ляск, немов бійку, серед котрої вирівався хриплий голос мош-Костаки.

— З дочкою ворога?... зводити дівчину?... Я тобі виб'ю з голови инших дівчат... Нунте ші Буковіна!... Завтра пошлеш старостів до мош-Штефанаки.

За хвилину засапаний мош-Костаки вскочив у хату, приступив до печі й крикнув:

— Йди мені зараз, соромітнице, до твого батька й скажи йому, що завтра я, Костаки, пришлю від Йона старостів!... Чуеш?... Так і скажи...

І голосно відсапуючи, мош-Костаки важко впав на лаву.

— Домне, Домне!—стогнала Аніка, приголомшена несподіваною пригодою, та умовляла Ґашіцу йти додому.

Але Ґашіца крізь сльози ознаймила, що не вийде з хати, аж поки не будуть послані старости.

Аніка мусіла вкласти її на печі, а по довгій нараді з чоловіком, яка відбулася пошепки під образами, загасила світло й собі лягла поруч з Ґашіцею...

Йон ночував десь на дворі; він довго не міг заснути, згадував нинішні пригоди, знівечені мрії про Домніку і, мацаючи чуба, важко зітхав на самоті серед темної ночі...

Коли другої днини вранці Ґашіца йшла поруч з Йоном на гарман, Йон не обзивався до неї й словечком, наче не помічав її...

Але згодом, поньокуючи на коні, що бігали

кружка́ на припоні по снопах пшениці, Йон скоса поглядав уже на Ґаніцу, на її сильні, жилаві руки, якими вона зручно трясла решето, віючи зерно та засипаючи половою, мов снігом, увесь гарман, і чув, що в його серці тане завзятість, поступаючись місцем згоді з своєю долею...

Алупка,
Квітень, 1896.

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ.

Оповідання.

Спека врешті знесилилась. Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вохких та холодних долинах і чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі басарабські лани кукурудзи.

Дзвоник земської почти, якою я їхав, дзеленькав монотонно — по долинах глухо, по горах гучніше —і разом з краканням ворон розносив сум по сутеніючім просторі.

Коні, важко ступаючи, злазили на гору; в далекому закруті долини чорніли купою садки й виноградники. Поштарь пужалном показав мені на ту чорну пляму, як на ознаку близости людських осель, і ознаймив, що незабаром проїдемо через „руснацьке“ село [1]). Але я не дуже няв віри тому „незабаром“, знаючи з топографичного боку середню Басарабію, де пасма гір, чергуючись з долинами, затаюють далечінь. Здавалося, що земля тут в хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звірь шкуру, та й так і захолола. Щоб доїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатись в долину, здійматись на гору, немов плисти з хвилі на хвилю по розбурханому морю.

[1]) Так у Басарабії називають українські колонії.

Ото-ж ми проїхали добрих п'ять верстов, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікнами та гавкотнею собак.

Я попрохав поштаря їхати ступою. Мені приємно було, бувши на чужині, опинитись враз немов у закутку Вкраїни, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки: мені не хотілося швидко розлучитися з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Проїздячи повз крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки і зліз купити сірників.

В крамниці було повно люду; високі й кремезні руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвикле вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамарь нахилив голову над касою й чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волосся. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, з здивованням скрикнув:

— Солонина!.. Ви що тут робите?!

— А, це ви!.. Крамарюю... це моя крамниця... Посидьте тут, з ласки своєї, хвилинку, я зараз вийду до вас...

І відчинивши двері до ванькірчика, він кликнув:

— Федьку!

Федько, хлопець років шіснадцяти, вийшов з ванькірчика і став за касу, а Солонина, закликавши руснаків, що очевидячки чекали на нього, подався з ними до ванькірчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів. Мені не містилося в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінціяльної „золотої молоді",

пишного своєю бездоганно-модньою одежою, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець з блискучою пришлістю та видивовими родинними зв'язками — опинивсь раптом на селі в ролі сільського крамаря!.. Я пригадав собі, що стрічався з ним і в иншому товаристві, де він держався крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він мені не подобавсь. Його погляди так слабо в'язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. и., що я просто не няв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та другими „измами" він лиш прикрашав себе, як от чесучовим піджаком свою ставну постать, і так же легко, як чесучовий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріяльного характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко; лиш одній фотографії віддавався він з дивним запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закидана ванночками, кліше, об'єктивами, фотографіями наклеєними і в рурках... Згадалась мені та гарячкова енергія, з якою він робив екскурсії з своїм апаратом, вишукував гарні краєвиди, типичні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучився з безжурним порожнім життям, проміняв свою кар'єру на становище сільського крамаря! Що привело його до цього стану? Фантазія, чи якісь нещасливі випадки загнали його у цю глушину? Я зацікавився.

Проминуло доброї півгодини, аж двері ванькірчика знов одчинилися й за селянами, що прощалися з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явився Солонина.

— Вибачайте, що затримав вас... Ви куди їдете?

Я сказав.

— Знаєте що?—запропонував Солонина.— Вам певно обридло тіпатися на почтовій тарадайці, а ночувати таки доведеться де-небудь. Відправте свою пошту, та й підночуйте в мене. Я такий радий вас бачити...

Я згодився.

Ми увійшли до ванькірчика, бідно вмебльованого двома тапчанами сільської роботи, ослончиками і великим столом, один кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазяйських потреб.

В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом. Дякуючи педантичній охайності, хата здавалась веселим затишним закутком.

Поки Солонина вештався по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивлявся до нього. Рішуче не можна було в цій бідно, хоч чисто зодягненій людині признати колишнього сальонового панича. Почати з того, що замісць ситого задоволення і напускної пихи на обличчі осів новий вираз— поваги і зваги. Сірі очі запали глибше, світились мислю. Він запустив бороду, а крізь розщибнену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він з відром побіг до криниці, а за хвилину порався вже в сінях, роздмухуючи самовар та тарабанячи бляшаним комінком.

Вскочивши по що-небудь до хати, він перепрошав мене:

— Вибачайте, що лишаю вас на самоті... у мене слуг немає,—я все сам.

— Що з вами, Солонина? Я вас не пізнаю.

— Хиба? А й справді я вже не той став!— осміхавсь він та знов біг у сіни.

За кілька хвилин самовар пихкав вже на столі, а мій хазяїн, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував мені склянку чаю.

— Ви дуже змінились з того часу, як я вас бачив в-останнє,—почав я.—Я щось і апарату вашого не бачу.

— Ви пам'ятаєте той апарат?—радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в оці, але зараз погас.—Гарна була машина... Ото-ж той апарат і ставсь почасти причиною зміни в моєму житті...

Солонина енергично замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуєтесь?... А воно так дійсно було, —от я вам зараз оповім... Ви певно пам'ятаєте мою пристрасть до фотографичних екскурсій? От і добре, пам'ятаєте, значить... Так ото одного разу довелось мені проїздити через невелике „руснацьке" село. Вже саме село страх сподобалось мені—в садках, над струмком, з похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що, оточивши халупки, розлізлись з балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того й народ гарний, типичний: парубки, як молоді дубчаки, пишні й горді—йдуть повз пана й шапки не здіймають; дівчата—стрункі, як дикі кози; діди кремезні, заґудзовані; молодиці—хоч води напийся... От сюди б забратися з апаратом! Привернув я до „громадської хати", викликав старосту, хвалю йому народ.

— Нічого,—каже,—гарна гуцулія...

— Як гуцулія?

— Та то руснаки з других сел так драж-

нять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь з Буковини, чи що... „Гуцулія п'яна не знає робити—іно їсти, пити та в коршмі сидіти",—приспівують нам гицлі.

Я сказав старості, що незабаром приїду до них з такою машинкою, що нею патрети здіймають, та й подався собі... За два тижні потому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до гуцулії в гостину...

Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лиш у маю. Коли ми під'їздили до села і я з гори глянув на ріжнобарвну юрму, якою захряс майдан коло коршми, серце моє—серце завзятого фотографа—жвавіше затріпалось у грудях. Наш візник-молдуван викнув на коні й пустив їх з гори що-духу. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви промчались проз музики, проз коршму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на прилаженний товаришем триніжок і тільки нап'явся чорним сукном, аби навести на танцююче коло об'єктив, як серед танцюючих зробивсь якийсь рух, якесь сум'яття; дівчата кинули парубків, збились у купу, а відтак з страшним криком у ростіч... Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслись через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики раптом увірвали. Парубки під коршмою глухо загомоніли... Ми нічого не розуміли. Ми лиш бачили, що юрма суне́ться в наш бік. Насамперед обступили нас баби. Вони мовчали, але в їх поглядах, звернених на нас, було стільки злости, стільки ненависти, що нам аж ніяково зробилось.

— Що таке сталося? чого дівчата повтікали?—поспитав я.

— Га! хиба я не казала!—прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак.— Хиба ж я не казала вам, матінки мої! Приїхали від чорного царя, бодай би ся стік оден з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали... А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. Її слова були тою краплиною, що переверщає повний у-щерть келих. Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершнів. Зчинився врешті ґвалт, на тлі якого чутно було з одного боку плач, з другого лайки й прокльони. Тут же за нами сиділа долі якась розчіпчена жінка і хлипала:

— Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха... що-дня, що-дня... Цить, дурна, кажу їй, а вна: „повішуся, утоплюся, каже! Вже май [1]) лучче мені не животіти, як під чорного царя йти“... Цить, дурна, кажу їй, а вна...

— Ти чого став, як свиня перед гарбузом? —гукала друга на чоловіка.— Чом не возьмеш ломаку та не потрощиш їм тоту машину, що вони нею людей калічуть! Чи й ти під чорного царя схотів?...

Що за чортовиння?... Чорний царь... машина, що людей калічить... Нічого не розумію, хоч забий. Виловлюючи однак з несказаного ґвалту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости, склалась легенда: нас приймають за послів од якогось

[1]) Руснаки перейняли від молдуван, між иншим, слово „май“—більше і радо вживають його для порівнюючого ступеня.

чорного царя, що припоручив нам „вибити патрети“ з дівчат, а потому приїдуть другі й половлять тих, що до вподоби чорному цареві. Друга версія твердила, що ми анцихристи і машиною калічимо людей... Злість мене просто взяла. Почав я пояснять бабам, по що я приїхав і що то за машина, але де там! Не ймуть віри, все своє плещуть, ще більший шарварок ізняли...

— Тьфу на вас, дурні баби!—кажу врешті,— може ваші чоловіки розумніші.—Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій треногий друг зробив зо мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь—гей, як не шарахне від нього моя „Гуцулія“, немов од чорта...

Що тут діяти в світі божому? Вже я й об'єктив здіймав, і апарат розбірав, показував, що він не стріляє, як запевняли баби—ніщо не помогло. Ніхто навіть не підходив ближче: усі в острахом, з неймовірою стежили за кожним моїм рухом, боячись якоїсь несподіванки. А баби все під'юджують, все наштирують:

— Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби їм з-перед носа вхопили дочок і дівчат— вони б лиш дивились, роззявивши рота, на тото...

Чоловіки спершу лиш вороже позирали на нас, та де далі й між ними здіймавсь гармидер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів. І Господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв їх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні. Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки—і пішло! Я не буду переказувати вам тих лайок, та й не зможу. Ска-

жу тільки, що лаялись страшенно: опріч українських, руснаки попереймали молдуванські лайки, ці ж останні, пройшовши крізь фільтр української вигадливости, стали гнучкішими, дошкульнішими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру, Богородицю, душу, ворота і навіть свічку... Таку експресію смакування і сприт у лайках знайдете хіба у італійських льазаронї.

Наше становище робилось неприємним. Юрма де-далі напомповувалась власними вигадками, де-далі розпалювалась. Я хотів звернутися до старости, що принаймні знав мене, та на лихо староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастя чи нещастя, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступивсь до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, заохочений нами, попрохав „вибити" з його патрета.

Ну, хвала Богові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

— Знаєте що, чоловіче?—кажу,—підмовте-но кілька розумніших парубків, то вже разом зфотографуємо вас.

— А добре!—каже, та й пішов поміж народ.

Звістка про наш замір „вибити патрета" з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців і ми, посланці того царя, за тим власне й приїхалй у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосінням потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику, чоловіки грізно загули. З коршми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягли кілля і до нас...

— Бий їх!.. Лупи по голові! Трощи чортову треногу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'юшена жінота верещала над нами, сікалась до нас з дрючками. Прудка гутірка „Гуцулії" злилась в один безладній гук, в одно безконечне „май-май-май!" Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину: здоровий кіл, що націлився в нього, мигнув мені лиш перед очима і гупнув по землі... Мій компаньон, наляканий до смерти, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою, мов корогов.

— Гвалт!—кричав він в нестямі,—рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ця історія, коли б наш візник молдуван, побачивши нашу скруту, не пробився кіньми крізь тиск. Ми скочили на бричку, молдуван затяв коні, але ще не кінець на тому. Парубки за нами.

— Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше!—заохочували їх з юрми.

Кілька здорових хлопів прискочило до брички, підважили васаг і були б напевно перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались з гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами навздогін з свистом, реготом і зойком гнались парубки, погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолі, немов хотів зігнати звідти хмарку неприємних згадок, і випив духом склянку холодного чаю.

— Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий народ! Через якусь дурну вигадку,

якусь нісенітну легенду він ладен був розбити мені дорогий апарат, скалічити або й позбавити мене життя... Та пишна, ставна „Гуцулія" здавалась мені тоді гніздом розбійників, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявся, та не міг з лайками викинути злість, що клекотіла у мене в середині. Вже дома я трохи заспокоївся, але ніч мав неспокійну. Тяжкі сни, перериваючи сон, чергувалися з прикрими спомина́ми, з якимсь глухим несвідомим почуттям, що здіймалось десь з глибини й турбувало мене. На другий день мені було недобре. Щось мулило на серці. Надаремно намагався я розважити себе в гостях та на забаві. Як пішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій? Я сердився, нарікав себе мазуном, лемішкою—ні, не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє життя влізло щось, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люде, нікого не приймав, я зачинявсь у хаті з своїм неспокоєм, з своїми думками. Але той темний, дикий народ, проклятий мною, і тут не давав мені спокою. Пам'ять уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голову... Я думав: поруч живуть люде—одні безпомічні, здичілі з темноти, другі освічені, озброєні в знання—і не злучаються, не єднаються, мов би Бог зна які кордони розлучали їх. Це мене вражало. Світло стоїть поруч з темрявою і не розгонить мороку. На віщо таке світло? Що воно варт? Згадались мені кращі люде, яких-но я знав; згадалось, як на збірках однодумців маніфестували вони свою любов до

народу (пам'ятаєте мої примови? мені й досі соромно за них)—і я побачив, що в тих людей, часто-густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат з життям у привілійованих кляс і, замість великих слів, робити хоч мале, та справді пожиточне діло... Оглянувся я й на власне життя—сите, безжурне, порожне. Що воно мені дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволення од сповнення кращих людських обов'язків, хоч пальцем, наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, що недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднилось? Всі ці думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував їх на зібраннях! Але ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи. Аж тепер, під свіжим враженням недавньої пригоди, я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим раніш годився лиш розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця егоїстичні побудки—все те з непереможною силою встало перед мене і прикликало сумління до відповіді. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я зчинив з собою, з своїми звичками, застарілими поглядами—скучно воно буде, та й ви самі і так все це найкраще зрозумієте... Доволі що я, худий і похмурий, ледве плентавсь по світі. Знайомі розпитували, чи не слабий я? А я й справді був слабий од зворушених думок, розбудженого сумління, од порожнечі життя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був винуватцем моїх мук... Я зібрав усі фотографичні причандали, скинув їх жужмом у куток біля апарату і на-

крив усе чорним сукном. Сумний, у жалобі, позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але мені було не до нього...

І знаєте, чим скінчився перший акт моєї драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив усяких трунків, що другому стало б на ціле життя... Два місяці п'яний туман розпірав мені голову, а на серці як нудно, так нудно... Треба мати залізний організм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого життя...—Ото ж тіло витримало, та не витримав збунтований дух... Я не залив червака, що точив мене безупинно, тра було якось инше рятуватись...

І от одної безсонної ночі я зважився...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу паньску одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому на ймення світло знаття і любови.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати... Так, бачите, зручніше. Тут я почуваюся вільним, незалежним, не знаю над собою жадного контролю, ніхто не втручається в моє приватне життя... Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамарь, а маленькій особі, тим часом, уже хоч би через її незначність, легше наблизитись до селянина, легше вплинути на нього, робити діло...

— Тільки чи багато зробить одна людина?— додав Солонина по хвильовій задумі.

Вечір непомітно минув. Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лямпи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив останню пісню, а ми ще

довго, до пізньої доби, вели бесіду в бідно вмебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з запалом неофіта розгортав передо мною Солонина план своєї діяльности на селі, ділився зо мною своїми спостереженнями, своїми радощами й смутком, а я слухав і чув, як спочивае мое серце, як мені хочеться разом з ним і вірити, і надіятись.

Пізно ми обляглись тої ночі, а другої днини, лиш сонце встало й туман заграв через гору, а чорногузи по стріхах, витягшись на одній нозі, одностайним клекотанням вітали ранішне сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком.

Січень, 1897.
Вінниця.

ВІДЬМА

ВІДЬМА.

Образок.

„Тітка"—Прохіра вскочила в хату Йона Броски—сусіда свого з таким поспіхом, якого він ніколи не сподівався від цеї поважної особи. З блідого Прохіриного обличчя, з прудких рухів її ситого тіла, од яких великі, обвислі перса помітно тріпотали під тонкою міщанською курточкою, а чорна хустка злітала з голови на бік, особливо ж з її голих набряклих ніг, не прикритих, як звичайно, панчохами, Йон доміркувався, що сталося щось незвичайне. Не встиг Йон взирнутися з своєю Маріццою, зігнутою над вечерею в печі (а він завжди це робив у непевних випадках), як Прохіра скрикнула: „Валєв!" і задихана, засапана впала на лаву.

— Що таке?—в один голос обізвалися хазяї.

— Валєв!..—могла тільки видобути з грудей Прохіра.

— Та що з вами, „матуша" Прохіра!—прискочила до неї Маріцца, покинувши свої горшки.

— Відьму бачила!—випустила бомбу „матуша".

Ця звістка зробила сенсацію. Довге обличчя Йонове стало ще довшим, у чорних очах Маріциних блиснув огник.

— Що? Як? Коли?

Прохіра відсапувалась.

З безперестанними охами, сапанням та умлінням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама. Вона з тисячами подробиць оповідала їм те, що вони вже добре знали од неї: описувала їм свою корову, чорну, з білими латками на спині й морді, чисту, з великим, як куфа, вим'ям. Вона подала докладні відомости про її годівлю, норови, скількість удою та якість молока і, заохочена пильною увагою слухачів, пустилась оповідати про родинні відносини тих панів, яким продавала молоко. І от! Від якогось часу корова схудла, не дає молока, не підпускає навіть до себе. Не помогла ні свячена вода, ні підкурювання, ніщо. Коли покликали знахорку, вона шепнула одне лиш слово: відьма! Ба-ба-ба! Прохіра й сама це знала. Що-вечера вона помічала, як до хлівця, де ночує корова, щось біле, немов тінь яка, отак: шусть—і щезло в хлівку. А от нині...

Тут Прохіра замовкла, з таємничим видом обвела очима хату і зупинила їх на хазяях.

Ті горіли з нетерплячки.

Витягнене обличчя Йонове й искорки цікавости в чорних Маріццяних очах задовольнили її.

— Нині за всякою хатньою роботою опізнилась я доїти корову. Вже сонце сідає, а я тільки йду з дійницею... Йду, та ще й думаю собі: хоч вечірнього молока не дала відьмі. Коли ж це—пхнула я дійницею двері у хлівок, аж звідти як не вискочить біла сучка, та мені між ноги... Валев! Я так і обімліла. Відьма, це ж вона—відьма! Скипіло моє серце. Ви ж знаєте, яке у мене серце... Уб'ю кляту, або вб'ю або сама загину. Стиснула міцно дійницю—та за нею. Вона з двора—я за нею. Вона по-під

тином смик сюди, смик туди—я за нею. Плигнула через рівчак, у город Митрохи—я за нею. Дух з мене випірає, капці погубила, та от-от дожену. Женемо просто на ваш виноград. Добігли до тину, а вона хвіст під себе, осіла на задні ноги, та й плиг через тин... а я тоді зверха дійницею, так і поперла. Ну, тепер амінь... Глянула через тин, а її, моєї сусідоньки, і слід пропав, здиміла. Тільки моя дійниця висить на кущі, а коло нього стоїть ваша Параскіца...

— Наша Параскіца? — скрикнули разом хазяї.

— Еге, ваша Параскіца... волосся розкуйовджене, листя винограду в косах... витріщила на мене очі, аж мене мороз вхопив за плечі. Валев, ще й досі не одійду від жаху...

Прохіра замовкла. Вона лиш відсапувалась.

Мовчали і Йон з Маріццою. Усім стало ніяково, немов над усіма звисла якась невиповідима думка, щось таке, чого не можна назвати, бо не воно само, а лиш неясна тінь його мигнула в цей мент.

Йон дивився розгубленим поглядом, на Маріццином обличчю блукав якийсь загадковий усміх.

Потому всі разом заговорили. Пригадували прикмети, з яких можна пізнати відьму, перебірали всі способи на неї, оповідали пригоди—свої й чужі,—в яких фігурували відьми та всяка нечисть, давали Прохірі ради. Маріцца розходилась. Вона зняла руки вгору і клялася, що бувши на місці Прохіриному, знайшла б таки відьму, хоч би довелось головою наложити.

Прохіра значно заспокоїлась, говорила голосно і авторитетно, хоч часом і помітно було, що її щось мучило, щось прохалося на верх і, невимовлене, мусіло ховатися за прикушеним язиком. Було вже не рано. Прохіра глянула на свої голі, без панчіх і капців, ноги і, звертаючи на них увагу хазяїв, захапалась: їй треба ще забігти до Митрохи, на городі якого вона загубила свої капці, та попрохати, щоб їх завтра вранці знайшли, бо вона вже не матиме часу, треба удосвіта вирушати на ярмарок до Кишинева. Броски теж збираються на ярмарок, вона чула, то ж до побачення.

Як тільки Прохіра за двері, Маріцца стала перед Йоном і пильно видивилась на нього. Йон звонпив під поглядом жінки, якої він боявся.

— Ти чого на мене видивилась?

— Чого я видивилась?.. Ти піди он краще та подивись, що твоя доня робить на винограднику!.. Отой виродок у печінках мені сидить... Аби ти тільки з хати, вже й її тінь пропала. Бабляється десь на вгороді, поміж бур'янами, або товчеться на винограднику день і ніч... Всю роботу хатню на мене скинула. А скажи їй що, то так на тебе подивиться своїми сліпаками, що аж страх бере за плече... Той одлюдок колись отруїть мене, побачиш... будеш мати комісію в хаті... З людьми й словечка не промовить, а перед батьком розпускає язика, побріхує... Мачуха така й сяка, вино п'е, в корчмі гуляє.

— Та ні, вона нічого не каже на тебе...

— Знаю, знаю—покриваєш кров свою... Вже коли б вона була людина, то й поводилась би по-людськи. А то люде до церкви, а вона куди? Поміж бур'ян, або у виноград з собаками тов-

четься? Чи бачив ти її коли в церкві... Скажи: бачив? А що вона робить ночами на винограднику? Кажи мені: що вона робить там?

Йон мовчав та кліпав очима, бо не знав, що робить Параскіца на винограднику. Але те, що він не мав що одповісти жінці — розлютило його. В його полових очах мигнула немов искорка, коли він гримнув на жінку:

— „Ла драку!..“ [1]) Ти, а не я повинна знати, що робить по ночах дівка!... Ти хоч не рідна мати, мачуха, а ти мусиш додивлятись за нею, „о сут драку“! [2])

Плохий Йон так здивував Маріцу несподіваним протестом, що вона лиш розплющила свої чорні очі й кричала:

— Сади, сади чортами, бо й без тебе не заведеться чортовиння в хаті...

Забута вечеря обізвалась у печі. Гаряча Маріцца кинулась до неї і тут тільки Йон побачив, що непереливки. Незвісно, хто кому піддавав жару: піч Маріцці, чи вона печі: досить, що коло комина все кипіло, все тріщало, ламалось і бухало полум'ям, немов там на життя й смерть бились розпечені дракони.

Йон як стій кинувсь із хати. Тут він набив люльку, сів на призьбу і на цілі груди дихнув холодним нічним повітрям. Місяць тільки що вилазив з-за старої чорної шопи. Волоські горіхи, акації та жерделі кидали на двір і на хату довгі чорні тіні, переткані срібним промінням. На селі де-не-де червоно світились вікна, а за селом, в тіні зубчастих горбів, тяглися чорною стрічкою виногадники. На вулиці хтось голосно гомонів і сміявся.

[1]) До чорта.
[2]) Сто чортів.

Йонові було досадно. Він пихкав свою люльку і все думав, що жінка несправедлива до Параскіци. Звичайно, мачуха. Він згадував свій город і виноградник, той лад, який завела там Параскіца власними руками... адже ні Маріцца, ні він і пальцем не приторкнулися ні до чого, все бідна дівчина сама доробила. Роботяща, тиха дівка. От тільки чудна якась... Чом вона хати не держиться? Чого раз-у-раз ховається десь од людей?... Йонові враз ясно уявилася сцена, як її описувала матуша-Прохіра: біла сучка скаче в його виноградник, на неї зверху летить дійниця, потому все чезне: дійниця висить на кущі, а коло неї стоїть Параскіца, з виноградним листом у косах, і чудно дивиться на Прохіру.

Йон аж заюрзався по призьбі. Що вона там робить на винограднику? Чого людей полохає? Він поспішно, з нетерпливістю в рухах встав з призьби, подався за причілок, звідки видно було його виноградник і, приклавши долоні до уст, щоб не розгубився голос, гукнув:

— Параскіце ме-ей!

Те „ме-ей“ вийшло особливо гучне й соковите; полетівши по дорозі до виноградника, воно вдарило об стіну волоських горіхів, одбилось і прилетіло знов до Йона. Йон постояв ще трохи і, не дочекавшись ні Параскіци, ні одповіді від неї, махнув рукою й подався до сіней, де вже Маріцца поставила вечерю.

Йон довго не міг заснути, лежачи з Маріцою в сінях. Він все чогось чекав, немов усе прислухався, його дратував смачний храп і сон Маріцци. Нарешті вже коло півночі йому почулося тихе ступання босих ніг та шаркання по призьбі. То Параскіца певно облягається,

вернувши з виноградника. Тоді Йон позіхнув, перехрестив рота й заснув.

Удосвіта Броски зібрались на ярмарок. Параскіца давно вже встала та поралась коло драбини. Вона очевидячки уникала мачухи. Коли ж їй довелось стрітися з нею, то вона дістала від Маріцци такий повний зненависти погляд, що аж жахнулася та прожогом вискочила з хати. Йон кілька раз поривався щось сказати Параскіці, та все у нього якось не виходило. Аж на самому відході, намагаючись зробити як найсуворіше обличчя, він гукнув на дочку.

— А гляди мені, сиди в хаті та не вештайся бо-зна де по садках, бо... бо...—решту він скінчив майже за ворітьми, та дівчина того не чула.

Параскіца лишилась сама в оселі.

Вона швидко упоралась з хазяйством, поприбірала в хаті, поснідала вчорайшим малаєм і, пам'ятаючи батьківський наказ, лишилась у хаті. Проходячи повз маленьке, вмазане в стіну дзеркальце, Параскіца не витримала, щоб не глянути в нього, хоч знала, що опріч горя, воно нічого не дасть їй.

Параскіца була негарна і через те, на її думку, нещасна. Її низький зріст, її стан і «жлуктон», короткий і грубий, вічно порепані од чорної роботи руки, а особливо обличчя—доводили її до розпуки. Скільки раз заглянула вона в своє дзеркальце, стільки раз з глибини її дівочого серця зринав ревний жаль на власну бридоту, і руки мимохіть здіймались до обличчя та розгладжували дрібненькі зморшки, що мов легким павутинням заснували її тварь. Та дарма! Шкура на обличчі не розгладжува-

лась, а лиш натерті місця червоніли, і з дзеркальця виглядало таке ж саме погане обличчя, з непомірно довгим носом, кислими устами та червоними, тільки що натертими, плямами. Досада закипала на серці в Параскіци і пекучими слізьми спадала з сірих, олив'яних, отаких саме як ті олив'яні ложки, що лежать у миснику, очей. Бунт!... Ота сама Параскіца, тиха, покірлива, сумирна—починала бунтуватись кожним своїм фібром проти невірної долі, що так її скривдила; зціплювала зуби, зсувала брови і, розпучливим рухом шарпнувши за коси, важкими хвилями кидала їх на нервово тремтячі від плачу плечі. Ну, що їй з тих густих, соболиних брів, що зрослись до купи та високо знялись над очима, як два орлячі крила у вільному розмаху? Сова, чиста сова! На віщо їй ті роскішні довгі коси, пиха й гордість дівоча, миті, чесані й плекані з таємними дівочими надіями, коли ті коси ані трохи не скрашали молодого, а проте, як старе, зморщеного обличчя.

Часто, знесилена муками безпомічної розпуки, з мокрим од слів обличчям, з розпущеними косами, німіла Параскіца десь в кутку на лаві. Потиху, непомітно, на місце розтопленого слізьми жалю, прилітали солодкі, цілющі мрії. Вона, як царівна-жаба в казці, скидала з себе бридку шкуру і з'являлась у всій пишноті молодої краси,—висока, стрункa, з білим як крейда чолом, з ясними мов зорі очима, щаслива, повна протилежність дійсности. В її серце, як сильна вода, хвилями било кохання і все для нього, для найкращого парубка на селі... Джок... заздрі погляди подруг... стискання рук... тихі, темні ночі, повні чарів кохання, поцілунків, солодкої млости і щастя без краю...

Параскіца могла довго отак просиджувати, упиваючись солодкими, барвистими мріями, але доволі було, щоб око її впало на маленьке, вмазане в стіну дзеркальце—і всі її мрії, все щастя її щезало, мов дим. Звідти дививсь на неї бридкий вид, її образ, який—вона певна була в тому—лишивсь там під блискучим скляним поверхом, щоб вічно нагадувати їй про її недолю, опущенність, самотність...

Дві відраді вона мала в життю й обидві відняла їй її щербата доля: перша відрада, то її рідна мати, така добра і кохаюча: на саму згадку про її образ, неясно виринаючий з минувшини, сльози капали з Параскіциних очей. Вона вмерла, а її місце заступила Маріцца. Друга радість... Ні, Параскіца не може згадати її, бо її щось пече коло серця, щось підступає до горла й душить. Ой, як важко було розбити і розвіяти дівочі мрії, так довго плекані й пещені в самотньому серцю...

А на що було їй бридкій, убогій зводити очі на нього, першого в селі „орликева", гарного, як молодий місяць на небі? Руда, гидка ящірка закохалася в сонце. Так ящірка щасливіша за неї: вона вилізе на сонечко і воно пестить її, обіймає своїми парусами. А очі її сонечка—Тодораки, ніколи з ласкою не спочинуть на ній. Всю їхню красу й тепло забрала ота... мачуха Маріцца. З того менту, як вона побачила їх разом, кров захолола в її жилах, серце стало крижиною і холодне, пекучо-холодне, б'ється в грудях і болить і ниє й не дає супокою.

З того часу вона ще більше почула свою самотність на цьому світі, де водяться такі гади, як її мачуха. Вона без жалю покинула

товариство дівчат та парубків, де була останньою, дякуючи своїй бридоті, одмовилась од музик, „клак“ та вулиць, навіть хати власної одцуралася, де вона раз-у-раз почувала на собі мачушине око; в оці було стільки лихої втіхи, зневаги та видимої зненависти, що Параскіца терпла вся, холола і в живім почутті власної вини, маліла до розмірів сірої пилинки.

Єдиним місцем, де вона почувала себе спокійною — був батьківський виноградник, німий свідок її мрій, мук та жалів. Вона покохала те море кучерявої зелені під блакитним шатром з його захистками, холодком, самотністю. Вона поклала стільки сили, стільки праці в цей клаптик землі, вона власними руками виплекала оті розкішні, яро-зелені кущі з тоненькими вусиками та ґронами ягід під лапатим листям. То були вірні, незрадливі приятелі, серед яких душа її спочивала од усіх кривд світа. Там їй сходив день, там стрічала й ніч її.

І от тепер її батько, якого вона любила за добрість та жалувала за кривди, які чинила йому Маріцца, наказав їй не ходити на виноградник. Чому? Параскіца не розуміла.

Вона сиділа оце, слухняна, в хаті й нудилась без роботи. День уже звернув з полудня. Сонце нестерпуче пекло крізь вікна, в хаті було тихо, лиш мухи роєм літали під стелею та докучали дівчині. Вона вийшла на подвір'я. З майдану долітали до її вуха згуки жвавої булгаряски, причепурені дівчата купками прямували вулицею на „джок“. Параскіца влізла в кошницю, яку замість кукурудзи на половину виповняли качани, і примостилась на самому вершечку. Вона висунула голову крізь широку шпару поміж ділянами, і глянула на вулицю.

Саме коло комниці проходило кілька знайомих дівчат, котрі, замісць привітатися до неї, жахнулись і показуючи на неї пальцями та з криком „вона“! „вона“! побігли далі, лопотячи спідницями та здіймаючи куряву. Параскіца нічого не зрозуміла. Вона навіть озирнулася навкруги, думаючи, чи нема кого коло неї, та гадаючи, що ту сцену викликала не вона, а хтось другий... якого вона не бачить. Але нікого, опріч її, не було. Зацікавлена, вона висунула голову на вулицю і глянула за дівчатами. Звідти надходила баба Аніка з своїми внучатами. Параскіца зраділа. Та баба завжди виявляла до неї свою прихильність. Та на цей раз, на диво Параскіці, порівнявшись з нею, загадково якось зирнула на неї, пригорнула до себе внучат, мов захищаючи від кого, і минула її, не привітавшись навіть. Параскіца нічого не тямила. Що це нині сталося з людьми, що якісь такі незвичайні з нею? Це так заболіло її, чуйну на всяку образу, що вона зарилася в качани і так в гірких думах пролежала до вечера.

Вже сонце сідало, коли Параскіца згадала, що пора варити вечерю, бо незабаром батько з мачухою повернуть з ярмарку.

Броски повертали з ярмарку зарання. Чутка про те, що матуша-Прохіра виявила відьму, і що відьма та ніхто инший, як дочка Броскова—Параскіца, розійшлась поміж усіма „магазаніями“ Йоновими. На ярмарку ходило вже кілька версій вчорашньої події — Параскіца фігурувала як родима відьма — і коли одна з них дійшла до Йона, він так обурився, що полаявся та мало не побився з сусідом, який поприятельськи остеріг його перед родинним лихом.

Згодом, правда, запили в корчмі, але при тім Йон такого наслухався про свою дочку, що в його забобонній голові разом повстали згадки про чудне, незрозуміле для нього, поводження дочки та стурбували й налякали його.

Хто його зна! Адже ходить лихо по людях... Він ніколи не сумнівався в існуванні відьом на світі і тепер мороз хапав його за плечі од одної думки, що його рідна донька—відьма.

Маріцца своїми загадковими усміхами та сумним хитанням голови, з яких можна було доміркуватися, що вона давно все знає, та мовчить, ще більше непокоїла. Забобонний страх прокинувся в йому, уява, підсичена темнотою, творила й підсувала всякі страшні образи. Він конче мусить запевнитися: чи носить Параскіца хрестик на шиї, бо відьма хреста боїться і не почепить його на шию. Маріцца згоджувалась з Йоном.

Як тільки Броски вступили в хату, Параскіца зробилась неспокійною та наче шукала нагоди втекти звідти. Але Йонові так пильно було заспокоїтись, що він звелів їй лишитися. Параскіца не звикла, щоб батько звертав на неї увагу—і лише видивилась на нього, зачудована. Ще більше здивувало її, коли вона побачила, як мачуха приступила до печі, і крадькома, але так, щоб усі бачили, перехрестила горщик з мамалиґою.

Йон звелів Параскіці розщібнути сорочку на грудях. Налякана дівчина вхопилась рукою за те місце, де сорочка розщібалася, і стояла, мов скам'яніла, видивившись на батька великими очима.

Йона взяла злість. Ось вона, та відьма! Почула небезпеку!

— Розщібай, зараз, кажу!—гримнув він.

Параскіца затремтіла і, залякана, почала розщібуватись... Це їй ніяк не давалось, ґудзик заплутався в петельці, руки тремтіли. Врешті, сорочка якось розщібнулась і з-під неї показались жовтуваті перса, а між ними, на чорній мотузочці, невеличкий срібний хрестик.

Йон взяв у руку хрестик, подержав його, потер між пальцями і показав Маріцці. Та глянула од печі, похитала головою і нічого не промовила.

Йонові наче камінь з грудей спав. Легше якось зробилось на серці, хоч разом з тим соромно перед дочкою. Та все ще стояла на одному місці розхрістана, здивована й несміла.

— Закрий... Закрий перса! Та держись мені хати, не блукай по ночах!

Параскіца зашарилась вся. Сором гарячою хвилею залляв її лице. Вона затулила рукою голі перса і прожогом вискочила в сіни.

Йон взирнувся з жінкою. Та, з засвоєним в останні часи загадковим виглядом, здвигнула плечима. Потому, несподівано для Йона, пискливим голосом почала жалітися на брехні людські. Може, дівчина нічого не винна, а на неї таке зводять. Правда, чудна вона, нелюдима—та вже й такого не може бути, про яке розказують люде. Глуха Маріора клялася й божилася, що бачила Параскіцу на журавлі од колодязя: стояла вночі проти місяця і все щось наче сіяла на землю. А Іордохі Карабуш жалівся, що щось йому зав'язало ликом ворота і зараз після того коняки заслабли,—вже нічиє діло, каже, як Параскіцине. Наслухалась вона на ярмарку, аж сорому наїлася. А все певно брехні, поговори людські.

На скільки Йон чудувався, що Маріцца обороняла нелюбиму пасербицю, на стільки пригнітило його те, що люде оповідають про Параскіцу. Але той хрест, що він бачив на власні очі? Відьма хреста не носить. А може то мана була—не хрест? Йон не відав, що думати, та не міг заспокотїись.

Для Параскіци настав чудний і разом з тим важкий час. Усе одмінилося для неї, все стало загадковим, незрозумілим.

Батько очевидячки стежив за нею. Куди б вона не повернулася, скрізь вона чула на собі пильний погляд батькового ока. Маріцца рішучо перемінилася в відносинах до неї. Вона тепер так лагідно й солодко обзивалася до неї, особливо при батькові, хоч при тім ніколи не забувала крадькома, але так, що Параскіца завжди помічала, хрестити все, за що Параскіца бралася. Вона хрестила глечик з водою, з якого дівчина пила, хрестила піч, коли до неї приступала Параскіца, навіть курей, яким та давала їсти. Це все так бентежило Параскіцу, що вона не витримала і знов почала пропадати на винограднику.

Однак і на винограднику не могла вона знайти вже колишньої самотности. Часто, коли вона, затоплена в задуму, сиділа під кущем, згорнувши руки, до вуха її долітав якийсь шепіт. Озирнувшись, вона часто стрічалася з горючими цікавістю очима, що дивились на неї з-за розсунутих кущів. Її вистерігали, підглядали, шептались при ній. Чого? Вона не розуміла. Вона лиш згадувала, як в останні часи всі тікали від неї, знехотя одповідали на привітання, або й зовсім не одповідали, тикали на неї пальцями, поглядаючи скоса лихим

поглядом. Що воно все має значити? Чого од неї хотять, що вона заподіяла людям лихого? Хиба вона заважає кому тим, що не гарна, що бідна, скривджена?..

Живий жаль брав дівчину за серце, рясними слізьми обливала вона не тільки лице, а й лапатий виноградний лист, що так пестливо обіймав її в улюбленій криївці на винограднику.

Врешті—сталося. Це було так: ні Йона, ні Маріцци не було вдома. Параскіца, користуючись з того, вхопила куфи на коромисло і побігла по воду до криниці. Криниця була на майдані. Як тільки діти, що гралися на майдані, заглянули Параскіцу,—вони в один мент розсипалися в ріжні сторони та поховалися за ліси, звідки визирали на Параскіцу дитячі їхні оченята. Біля колодязя стрибали лиш горобці, покльовуючи щось під цямриною, і те, що вони не розбіглися од переляку, так зворушило її, що вона видобула з кишені якісь кришки та посипала їм. Її тішило, як горобці заметушилися, навперейми видираючи один від одного крихти.

Поки горобці дерлись з-за окрушин, Параскіца набрала води й скинула коромисло на плечі. В той мент з-за ліси щось влучило її грудкою межи плечі. Параскіца скрикнула та озирнулась. З-за ліс посипались на неї грудки, камінці та порох.

— Шедз бінешар!—спалахнула Параскіца і посварилася рукою.

Дітям немов тільки цього й треба було: з галасом, тюканням та свистом вони повискакували з своїх криївок і обпали Параскіцу. Та спочатку хотіла оборонятися, але коли її стрін

град камінців та грудок, побачила, що не дасть собі ради з отарою напасників і пустилась навтьоки. Люта й налякана, вона бігла, придержуючи відра, щоб вода не хлюпалась, а за нею, мов хорти за звіриною, гналась дітвора та обсипала її грудками й порохом.

— Тю-у...—верещав довгоногий дванадцятилітній Іокаш, син Прохірин, який давав нападові привід...—Бий її, хай не одбірає молока коровам! Стригойка!

— Стригойка! Стригойка!..—хором заверещали діти й обсипали Параскіцу хмарою пилу.

— Стригойка!.. Стригойка!.. Молоко від корів одбірає... Стригойка!..

Параскіца раптом зупинилась. Те слово искрою пройшло по її тілу. В голові блискавкою промайнув цілий ряд згадок, окремих фактів з останнього часу, не зрозумілих досі і разом освітлених одним словом: відьма!

Скажена лють вхопила дівчину за серце і вона з звірячим риком кинулась на дітей. Передня куфа спала їй на ноги та притовкла їх, а задня, згубивши рівновагу, облила її водою, але Параскіца не звернула на це уваги. Вхопивши коромисло, вона кинулась на-здогінці за дітьми, що налякані тим вибухом лютости, з жахом тікали од своєї офіри з криком: „Валев! Валев Стригойка!“

Параскіца неслась, мов буря. Очі її горіли, перса важко дихали, коси розпустилися. Вона навела такий жах на дітей, що ті не своїм голосом верещали та бігли, що було духу. Коли розлючена Параскіца наскочила з розгону на тин і озирнулася, на щастя не було вже жадного напасника: всі встигли втекти перед ли-

хом. Вона вилаялась, і, голосно хлипаючи, з плачем побігла додому. Люде взиралися на неї, коли вона бігла мокра, заболочена, обсипана пилом і з розплетеними косами. Параскіца ускочила в город і припала, голосючи, лицем до землі. Вона тепер знала, на віщо батько шукав хреста в неї на грудях, чого мачуха хрестила горшки та пороги, вона зрозуміла тепер лиховісні погляди тих, з ким вона стрічалася. Її пекла, боліла несправедливість людська, її душило велике лихо, що так несподівано, ні за що ні про що впало на її голову. Вона — відьма! Але ж це брехня, але ж це вигадка, гидка, безглузда вигадка! Вона готова цілому світові крикнути у вічі: брехня! брехня! А тим часом та брехня пекла її, скорпала її за серце нестерпучими болями, яких Параскіца не могла втишити, б'ючись головою об землю та обливаючись гарячими слізьми.

А тим часом по селі луною розкотилася вістка! Розказували, як Параскіца серед білого дня чаклювала коло криниці. Щось сипала у воду, та на всі чотири боки від криниці. Люде одмовлялися брати воду з тої криниці, де-які намагалися, щоб Броски власним коштом освятили закляту криницю. Йон не мав одбою од настирливих людей: вони вже не варувалися його та вкладали йому всі поголоски, що котилися по кутку про його дочку. Показалося, що не тільки Прохірина корова перестала доїтись, більш десятка корів зробились офірою Параскіциного відьмування, чим дуже засмутили своїх хазяйок. Йон муєить якось зарадити лихові, щось вробити. Але що? Що? Ладу не знав та гризся.

То ж він дуже зрадів, коли матуша-Прохіра

прийшла до нього на пораду, ще й чоловіка свого—Йоча Галчана—привела з собою. Йон приніс карафку білого вина, Маріцца поставила свіжі плачінди і—нарада почалася. Перший голос мала Прохіра, жінка поважна та досвідна. Її не вдоволяло те, що Йон бачив хрест на шиї в Параскіци. То може бути омана. Треба ось що зробити: в неділю повести Параскіцу до церкви. Скоро почнуть співати „Іже херувими"—треба помічати: коли вона відьма, то не витримає і загавкає, заскиглить, мов пес. Це вже така певна прикмета, яка не одну вже відьму вивела на чисту воду.

Йоч, гладкий, червоний молдуван з масними очима та їжакуватими обстриженими вусами, лиш коротко засміявся та махнув зневажливо рукою.

— Ет, все те дурниця... бабські вигадки. А чи дивились ви, чи є в неї... тее...

— Що таке—тее?..—визвірилась на нього ображена жінка.

— Ну, що—тее... звісно, без чого відьма не буває... хвіст.

Йон і Маріцца заперечили. Ні, вони не додивлялися—чи є в неї хвіст.

— О то-то й ба!.. А це перше діло: без хвоста відьма не буває, без хвоста відьом ніхто ще не бачив... Треба конче оглядіти її... Коли вони хочуть, він готов зараз зробити їм цю прислугу... Він вже не помилиться, добре обдивиться скрізь...

Але Прохіра запротестувала. Вона гостро глянула на чоловіка, на його червоне, сите обличчя, на якому грав масний усміх. О, вона бачить його наскрізь, всі його думки й ба-

жання, то нехай він сидить, не рипається, в бабське діло не мішається.

Йоч не збентежився одначе поглядом жінчиним: він твердо стояв на свому радикальному способі—оглянути: є хвіст—відьма; нема хвоста—не відьма.

Гадки розділилися. Йон з Прохірою стояли на першому проекті—та покладали надію на службу божу; Маріцца схилялася на Йочів бік. Прохірин проект однак взяв гору. Поклали в неділю повести Параскіцу до церкви: побачити, що́ з того вийде.

Параскіца випадково дізналася про цю постанову: в „магалі“ тільки й розмови було,— як поведуть її в неділю до церкви, як вона серед „херувимської“ заскиглить, мов пес, і тим виявить мирові своє відьомство.

Дивна річ! Параскіца приняла підслухану новину байдужно, наче вона не її торкалася. В останні часи вона почувала себе такою втомленою, такою апатичною, байдужною до всього, немов вона а світ—були два бігуни, які ніколи не стрінуться з собою.

Але їй все однаково. Нема на світі щастя, нема долі, що за життя могила людині мила...

Неділя мала бути за три дні. Чутка про те, що в неділю в церкву мають привести на спробунок відьму, і що вона там конче об'явиться, зігнала до церкви таку силу народу, що всі цікаві не могли в ній зміститися і товпились на цвинтарі. Дівчата, зодягнені по святочному, на-силу захищали свої накрохмалені спідниці від натиску. Молодиці все шепталися між собою та нетерпеливились, що так довго нема Параскіци. Коли який цікавий пробивався крізь

юрму до церкви, всі як один повертали голови до дверей. Чоловіки й парубки повилазили на крилос, щоб було видніше. Матуша-Прохіра була мов на власних іменинах. Вона вештались по церкві не з меншою повагою, як паламарь, що ставив свічки. На ході вона одним таємничо шептала щось, другим кивала головою або робила якісь знаки. Йоч навіть у церкві не міг позбутися масного усміху, і кидаючи очима на жіночу половину, шептався з своїми сусідами. А Параскіци не було. Вже й піп показався з царських врат, починаючи службу, а Параскіци нема. Люде виявляли нетерплячість. Аж ось коло дверей зробився рух і хвилею покотився аж до передніх рядів вівтаря. Широкою дорогою, може навіть надто широкою для того незначного одвідувача, вступила Параскіца до церкви, з спущеними до-долу очима, несмілива, засоромлена, в чистій, але не пишній одежі. За нею в виглядом невинної офіри сунулась Маріцца, а позаду і Йон. Кілька сот очей цікаво впились в Параскіцу, наче бачили її вперше. Ті, що стояли далі, витягали шиї та навалювались на других, щоб було видніше. Коли Параскіца наблизилась до дівчат, щоб заняти відповідне місце, ті так і шарахнули від неї, мов од вовка. Круг Параскіци зробилось так просторо, що навіть попадя могла б їй позаздрити. Але той простір тільки додав жалю дівчині, і вона, щоб не бачити людей, отих лихих недобрих людей, опустилась навколішки з благанням до Бога—Бога доброго, милосердного, який бачить усі кривди людські, знає й невинність. Параскіца ревно молилась, а навкруги її хвилювалась зацікавлена та наелектризована юрма. Надаремне молодень-

кий, чорнявий піп виявляв усю красу свого м'ягкого голосу, надаремне вкладав він так багато почуття у свої вигуки: його вірних парафіян цікавило зовсім не те. Всі очікували чогось незвичайного і коли стежили за службою божою, то лиш на те, аби не пропустити „Іже херувими". Тоді мало статись те, чого всі в таким напруженням чекали, мала об'явитись відьма собачим виттям та гавканням. В церкві було душно. Така церква не могла вмістити так багато парафіян, люде тіснилися, щільно пристаючи один до одного, і формувалося одно велике тіло, гаряче, пітне, дихаюче сотнями ротів. Гарячий людський віддих, змішаний з димом ладану та чадом свічок, сірим туманом висів над головами і здавалося, що ту душну наелектризовану атмосферу ось-ось перетне блискавка, вдарить грім і струсне стіни своїм могутнім гуркотом. Ото-ж, коли час наближався до „херувимської", очі розгорялись сильніше, неспокій зростав, в'язи боліли, бо треба було дивитись через голови сусідів, гнітив навіть. Далі трудно було витримувати. Та от все стихло, як перед бурею і крилос торжественно, спочатку тихо, а далі все дужчаючи загудів: „Іже херувими". Люде стрепенулись. На лиця вдарив наче холодний вітрець. Обличчя витяглися зблідлі, а очі, цілі сотки очей впилися в Параскіцу. Параскіца стояла навколішках і молилась. Вона сама, благаюча та протестуюча проти людської несправедливости, вона сама несвідомо чекала моменту, коли співатимуть „херувимську". І от, як тільки розлягся тихий а величній хор, щось важке, пекуче покотилося їй під горло і прохалось на верх роздираючим криком. Жах обхопив Параскіцу й обляв хо-

лодним потом. Вона ледве здержала той крик. Вона конвульсійним рухом поклала на себе великий хрест і вдарила поклона, стискаючи міцно руки. Невже—правда? А люде ждали. Без найменшого руху, з затамованим віддихом, затопивши палаючий зір у лежачу долі відьму. Тим часом херувимська минала, як літня ніч. Морок щез і світло свідомости, що нічого таки не сталося незвичайного, прикро вразило напружену масу. Ще хвилинку люде стояли тихо, немов не вірячи в розчарування, немов чогось ще сподіваючись. Але все було, як і перед хвилею: Параскіца хрестилась та била поклони, а на обличчях оточаючої її жіноти малювався кислий вираз. Юрма ворухнулась, пробудилась од сну, незадоволена та роздратована. Немов досада взяла на Параскіцу, що завела їх в сподіванках.

Де-хто зараз же вийшов з церкви на свіже повітря. Йоч був в ажітації та щось з горячковістю шептав своїму сусідові. Він зирнув на свою жінку; та, засоромлена, здивована, зносила очі до-гори, немов питаючись у Бога, що ж це таке сталося?

Служба божа скінчилась. Люде поспішно виходили з церкви. Де-хто жалів Параскіцу, уважаючи її офірою поговорів. Матуша-Прохіра була ні в тих, ні в сих. Вона ж сама дала раду, вона ж роздзвонила по світу і тепер з того всього нічого не вийшло. Зате Йоч Галчан тріюмфував. Він знав, що так скінчиться, бо його не послухали. Він радив і тепер знов радить оглянути дівчину: є хвіст—відьма, нема—не відьма. От і все! Другого способу нема. Де-хто потакував йому і навіть Прохіра, щоб вийти з прикрого становища, схилилася до

Йочового способу, особливо в такому випадкові, коли відьма хитра, злісна та досвідчена.

Йон йшов поруч Маріцци значно заспокоєний; очевидячки, більше у цій всій історії з Параскіцею брехень, ніж чого. Він був радий, що так скінчилося, що люде заспокоїлись і що йому не доведеться святити власним коштом заворожену буцім Параскіцею криницю. Він ділився своєю радістю з Маріццею, хоч та якось холодно приймала його задоволення. Вона неприязно поглядала на Параскіцу, бліду, немов стрівожену чимсь та поспішаючу додому з спущеними до-долу очима.

Зорі блимають над Параскіцею, а навкруги її темно і тихо. Цупкі покручені кущі винограду безладно розповзлись по вохкій землі, спутались гилячками і напнули над землею гарний намет густого листя та великих, важких ґрон. Виноград уже достигав. Цілий день, під палючим серпневим сонцем, поволі йшов таємний процес наливання ягід; тепер, напівпрозорі жовтіючі та червоніючі китяги солодко дрімають серед лапатого листя та легких випарів землі. Їх стережуть від лихого ока та всяких пригод начеплені на кілки овечі, коров'ячі та кінські черепи, що неясно білілись скрізь по винограднику.

Параскіца сидить на улюбленому місці, під великим кислатим кущем. Вона дивиться у простір, але кущів не бачить. Перед очима її церква, повна люду... Співають Херувими; а її під груди щось підкочується, лізе з горла і так хочеться крикнути дико, не своїм голосом. Що воно таке? Звідки взялося таке чудне бажання? Це питання вже кілька день морочить її, не дає спокою. З тої пам'ятної неділі з нею часто бу-

вае таке, вона почуває в собі щось досі невідоме. Почне молитися—і не може: якась сила душить за горло, проситься з грудей божевільним криком. А то видається, що вона стала легкою, такою легкою, як пір'їнка, от-от здійметься угору й полетить кудись та накоїть лиха. І все кортить зробити щось лихе, погане. Наприклад: полетіти до Прохіри, сісти на її корову, крикнути і лупцюючи її босими ногами, нестись з розпущеними косами в скаженій гонитві, аж поки налякана худоба не випустить з себе духу... Або поробити щось Маріцці... Перекинути її, наприклад, у сучку... худу, миршаву, з підібганим хвостом сучку... Вона до хати, до страви, холодна й голодна, а її відти: „Циба!.. А не підеш погана!..“ Вона до Тодороки, а він її ногою в бік: „Циба, собака...“ Вона це може зробити, почуває в собі силу. Але, Господи, що—вона? Невже люде говорять правду? Невже вона... відьма?...—Ні... ні, здрігується Параскіца і протирає очі, бажаючи одігнати від себе ті чудні образи й думки. Це вона розпускається, це лихий „дрозку“ підступає до неї, бо вона тепер не молиться, бо вона забула тепер Бога. Параскіца хреститься, скупчує увагу, і вдіймаючи очі до зоряного неба, побожно приказує: „Тати апостру, каре еша шіерші ла поминд...“

З-за гори випливає місяць, наче визволяється з чорної хмари, що залягла крайнебо. Срібний світ тихо підбірається до виноградника, залазить між кущі, падає на китяги. Звірячі черепи на кілках побіліли і кинули по-за себе довгі, рогаті тіні. Виноградний лист вирізується з темряви й ніжно тремтить разом з тонким вусиком у місячному сяйві.

Параскіца не кінчає молитви. Їй видалось, що он той баранячий череп, білий як сніг, моргнув на неї своїм порожнім, витекшим оком. Параскіца напружила зір. Ні, нічого. Вона знов зняла очі до неба, проказуючи молитву, коли з правого боку щось мигнуло. Параскіца зирнула вправо. Там, на довгій тичці, хиталась біла рогата голова корови і виразно осміхалась до Параскіци. Параскіца завмерла. Коров'ячий череп усе осміхався лукаво до неї, вирячившись своїми очима-дірами. Параскіца почула мурашки за спиною...

Щось шелеснуло. Вона, сполохана, обернулась у той бік, але там нічого не було, лиш місячний промінь, мов біла велитенська рука, простягся під кущами до винограду. Параскіца тремтіла і боялась знов стрітися очима з порозвішаними по винограднику черепами, хоч її так і тягло щось зиркнути в той бік, де, вона знала, висіла кінська голова, та вона не насмілювалась. Раптом вона почула, що за плечима в неї щось стоїть. Мов обмерла, скрутнулась вона на місці, знявшись на ноги, і стрілась очима з тою кінською головою, на яку боялась глянути. Кінська голова спокійно висіла на кілку, сліпуче біліючи проти місяця, і мала зовсім невеселий вигляд. Проте Параскіцу обняв холодний страх перед тим, що, їй здавалося, мало ось-ось статися і гнітило її великим передчуттям.

І білі черепи, такі лячні нині, і чорні холодні кущі з покрученими лозами, і місячний світ, що мов велитенські руки білого страховища простягавсь до них, а врешті, невідомий досі душевний процес, такий чудний і загадковий— усе те обняло її жахом холодним і обезвладнюючим. Параскіца хотіла бігти—і не могла: ноги

немов приросли до землі, а широко розплющені очі пильно вдивлялися в простір, наче ось-ось мали побачити щось незвичайне. Коли вона перемогла себе, вона нерівною ходою, мов п'яна, швидко тікала з виноградника, путаючись в заростях та здрігаючись, коли мокрий від роси лист виноградний несподівано доторкався до її лиця або шиї.

Кілька день Параскіца ходила, мов затроєна. Думка її уперто працювала в одному напрямку: вона пригадувала все, що чула в дитячих літах про відьом, і всі прикмети їхні рівняла до тих чудних почувань, які турбували її останніми днями. Вона все більше і більше впевнялася, що люде не помиляються, що вона відьма — і ця свідомість заморожувала кров у неї. Вона не ходила вже вечерами на виноградник, бо їй здавалося, що черепи сміються з неї та промовляють: „Стригойка"!

Лежачи вночі на призьбі, вона довго не могла заснути, мордуючись усякими чудними думками, що мимохіть лізли до голови.

Раз над ранком—Параскіца не могла сказати, чи вона спала чи ні—з нею щось сталось: вона знов почулась легкою, як солома. Легкий вітрець обвіяв її і щось тверде й холодне, мов гадюка, залоскотало її по литках: то був хвіст, довгий, твердий з волохатим пучечком на кінці, мов у корови. На голові, підіймаючи волосся, вискочили ріжки—вона не бачила їх, але чула. Якась шалена злість засвітила їй очі й запалила серце. В одну мить вона знялась вгору, кинулась у вихор, який закрутив її й поніс над землею. Вона летіла, а круг неї свистів та гудів вітер, роздуваючи лихий поломінь в її відьомському серці.

Вранці її знайшли зомлілу коло Галчанового обійстя. Її очутили і завели додому. Вона сиділа бліда й пригноблена на призьбі, оточена купкою цікавих, і нічого не одповідала на розпитування. Вона боялась поворухнутись, бо їй все здавалося, що її залоскоче по голих ногах довгий і твердий, мов гадюка, хвіст.

Подія зробила в магалі велику сенсацію. Магала, заспокоєна досвідом, свідком якого була в неділю у церкві, загула знов. Спосіб Йоча Галчана, про який він кричав усякому стрічному, став популярним і сподобався сполоханим. „Магала жіям!" Всі згоджувалися, що тільки хвіст становить безперечну прикмету відьми і лиш присутність або одсутність його у Параскіци може покласти якийсь кінець справі. Йона атаковано зо всіх боків: він мусить згодитися, щоб його дочку оглянули, бо як не згодиться, то вони й самі знайдуть спосіб, село не буде терпіти далі пакости!...

Змучений забобонним страхом, Йон згоджувався на все: йому й самому докучила вся ця історія, і він охоче покладе кінець їй.

В найближчу неділю мали одбутись оглядини. Зарання в неділю, ще люде й з церкви не вийшли, матуша-Прохіра була вже в хаті Бросків. Вона з такою торжественністю помагала Маріцці прибірати світлицю, наче нині попи мали святити хату її сусідів. Раду підстеріг Параскіцу на дворі й закликав у хату. Прохіра все назирала за нею, щоб не випустити її з хати. Вона була певна, що дівчина передчуває те, що має статись, і лишень шукає слушного менту, аби вискочити з хати — тоді шукай вітра в полі. Прохіра дійшла до такої обережности, що навіть приносила з сіней води

Параскіці, коли та хотіла напитися, а сінешні двері засунула на засув. Вона все шепталася по кутках з Маріццою, наче обговорювала план кампанії, та робила знаки Йонові, який з видимою трівогою без перестанку виглядав у вікно. Параскіці все те здалось непевним. Вона помічала, що щось робиться незвичайне і з видимою трівогою водила очима за кожним рухом присутніх. Маріцца, пошептавшись з Прохірою, вийшла з хати і за кілька хвилин привела з собою глуху Маріору, здоровенну, мов катюга, жінку з грубезними жилавими руками та з витрішкуватими очима. Вона мала властивість усе обнюхувати і за хвилину не було річі в хаті, дух якої не був би їй знайомим. Так вона винюхала карафку білого вина, сховану Йоном за припічком, і хоч заявила, що гріх вживати трунок цей, поки не вийдуть з церкви, однак налила собі скляночку й вихилила з видимим задоволенням.

Чим ближче було до виходу з церкви, тим Іон частіш зазирав у вікно. Врешті він помітив купку людей, що прямували до його хати. Незабаром зо всіх боків надходили люде. Молодиці в святочних одежах, з поважним настроєм від служби божої, стовпились перед самими дверми. За ними видко було громаду чоловіків, старих і середніх, і лиш тільки один Йоч Галчан зашився поміж жінок та про щось жваво балакав.

Дівчата й парубки стояли осторонь, зате дітвора, як мухи страву, обліпила вікна.

Коли Параскіца побачила в вікні юрму народу, божевільний жах обхопив її. Для неї стало ясним, що то прийшли по її душу, що її за-

раз поведуть топити або спалять на вогнищі, як відьму в давні часи.

Вона з виглядом зацькованого звірка, з широкими від жаху очима, забилась по хаті, шукаючи виходу. Але в ту ж мить Прохіра з Маріорою вхопили її за руки і придержали її на місці. Йон став коло дверей, готовий краще трупом лягти, ніж випустити дочку з хати. Маріцца, згорнувши руки під хвартухом, з загадковим усміхом дивилась на ту сцену.

— Валев...—не своїм голосом верещала Параскіца, вириваючись з міцних рук.—Пустіть мене, тіточка. Ой нудно мені, ой смерть моя.

— Тихо будь, не бійсь,—заспокоювала її „тіточка" і тягла до ліжка.

Тут Параскіца не стямилася, як всі спідниці її опинились на голові в неї, а сильні руки повалили її на ліжко. Параскіца хрипіла та борсалась, мов звірь у пастці, під важким тілом глухої Маріори, і лиш инколи, як визк недорізаного поросяти, вибивався з-під спідниць розпачливий протест Параскіци.

Прохіра подала знак рукою, і Йон кинувся одсувати сінешні двері, до яких нетерпляче вже добивались. Ціла хвиля народу разом кинулась до сіней, але Йон енергично спротивився: він буде пускати по одному, по двое.

Нетерпелива юрма ґвалтувалась: усім хотілось зараз побачити хвіст у відьми, особливо репетували ті, чиї корови стали офірою відьми. Галчан порівався першим увійти в хату, але молодиці не пускали його, бо він мущина і йому не слід дивитись на дівочий сором. Це доводило Йоча до лютости, ображало, як автора ідеї, і він з піною в роті, лаючись та розштовхуючи всіх, перся до дверей.

Йон пускав лиш жінок, по дві, по три за раз. Вони наближались до ліжка, мацали й оглядали видиму половину Параскіци, пильно і сумлінно, мов корову на ярмарку, і розчаровані уступали місце другому гурточку, що вже надходив з сіней. Параскіца вже не борсалась, не кричала. Вона запевнилася, що її не топитимуть і не пражитимуть на вогні. Вона зрозуміла, чого від неї хотять, і лежала мовчки спокійно. А люде йшли одні за другими, мов на прощу, і оглядали її, і доторкались до неї. Параскіца їх не бачила, але по голосі, або по грубому пальці, що чула на своєму тілі, догадувалася, хто приходив до неї в візитом. От тітка Аніта, що живе коло цвинтаря, а оце баба Домніка, мати Іордоки, найкращого хлопця на селі. Параскіці було душно, їй трудно було дихати в хвилі спідниць, що збились на її голові, але вона не зважувалась вже змагатися, бо добре знала, що дужі руки обох жінок осадять її знов на місце. То ж вона зігнута вдвое, в незвичайно незручній позі, тихо лежала і з резигнацією приймала гостей, що одні за другими одвідували її, мов на йменини.

Тим часом на дворі учинився заколот: Йоч Галчан гаряче боронив свої авторські права й поривався до хати. Зважаючи на його завзятість, Йон мусів порадитись найповажніших жінок, які по недовгій розвазі поклали допустити з мущин тільки Йоча, маючи на увазі не останню ролю, яку він грав у нинішньому важному випадкові.

Йоча впустили.

Червоний і схвильований він підійшов до ліжка, а його масні очі так і забігали від купи спідниць, аж до гарних панчіх Параскіци. Він

постояв кілька хвилин над Параскіцою з видимим розчаруванням, ляпнув її злегенька долонею і авторитетно промовив:

— Ні, не відьма!...

В той мент Прохіра й Маріора пустили Параскіцу. Вона поспішно випутала голову з спідниць, і хоч лице її горіло від сорому, серце радісно тріпало в грудях і якийсь солодкий спокій розлився по всій її істоті: вона тепер напевне знала, як і всі люде, що вона не відьма.

30 червня, 1898.
Чернігів.

ПО-ЛЮДСЬКОМУ

ПО-ЛЮДСЬКОМУ.

Оповідання.

Весняний вітер стиха віяв над виноградниками й охолоджував загрітих працею робітників. Вохка земля мліла в гарячому золоті соняшного проміння, вільна від тіней і холодків. Голі дерева немов курились сизозеленим димом; щось, наче мрія про роскішну літню одіж, обгортало їх сповнені соком віти. Скрізь було так багато світла й радости, так виразно відчувався трепетний віддих поновленої землі, повітря було таке п'яне й повне щебетання, що мимохіть бажалось руху, крику, реготу...

Тож на роботі було весело. Ці кілька десятків робітників, що прийшли здалека на чужину заробляти щоденний хліб, немов забули на всі свої турботи під впливом весняної днини і так саме щиро нищили чужу працю, як дбали за власну. Навряд хто з них думав, гупаючи важкою трамбовкою по зрубаному й засипаному землею винограднику, про хазяїна знищеного саду. Що їм той молдуван і та філоксера То не їх діло, вони заробляють.

Над виноградником стояв гомін. Здебільшого земляки, вони завжди мали теми до розмов. Вони згадували своє село, своїх людей, наче тільки вчора з ними бачились—і часто якийсь рух, або одно слово, незрозуміле чужому, викликало цілий рій згадок і невпинний регіт.

Сонце припікало. То той, то другий, гупнувши трамбовкою, підносив білий рукав до засмаленого обличчя й обтирав упріле чоло, розпростовуючи зігнуту спину. Цей хвилевий антракт у роботі був таким природним, таким конечним, що я мимохіть звернув увагу на робітника, який ні разу не покористувався їм.

Цей робітник давно вже цікавив мене. Він одрізнявся од других своєю незвичайною працьовитістю, якоюсь завзятістю в роботі; він запекло викидав з себе силу, як щось непотрібне й вороже. Його просто одривали від роботи на обід або спочинок, він завжди останнім і з видимою неохотою кидав її. Мовчазний і похмурий, з блідим нервовим обличчям, він рідко коли підводив очі,—чорні, з лиховісним вогником. Я звик його бачити у всяку погоду в куцій чугаїнці, в рудій шапці на збитому волоссі, з короткою люлькою в зубах, з якої він раз-у-раз пахкав, випускаючи струмок синього диму. Я знав, що його звуть Карпом, що він хороший робітник—і більш нічого. Розмовитися з ним мені не вдавалося.

Я підійшов до Максима. Цей був цілком протилежна натура. Високий і білявий, вимуштрований у військовій службі, од якої лишилась у нього лиш зручність в рухах та брава постать,—він був увесь порив і одвертість.

— Ви добре знаєте Карпа? – поспитав я.

— А тож... Ми з їм з одного села, з одного кутка, сусіди навіть... Тільки ліса й ділить наші дворища.

— Чи він зроду такий працьовитий та мовчазний?

Максим осміхнувся.

— Та він трудяга парубок був... звісно, не такий, як тепер, коли його напало...

— Як напало? Що напало?—зацікавився я.— Розкажіть, Максиме.

Максим спалахнув. Рум'янець залляв його обличчя, і білі вуси стали немов малошніми.

— Багато розказувати,—запнувся він і зараз же почав.

— Він, бачите, письменний, грамоту знає, книжку читає. Ще парубком усе було до вчителя ходить. А вчитель наш розумний пан був, не гордий, та щось прошпетився й загнали його кудись... далеко од нас... Так ото було чи в неділю, чи в свято—Карпо вже й сидить в учителя на беседі. Парубки на вечерниці збираються, кличуть його до дівчат—не хоче.

— Що я,—каже,—почую там розумного, чого навчуся?... Дурниці й більш нічого...

— Чи не в ченці, часом, гадаєш постригатися?—жартують було.

— У ченці я не піду, а худобиною нетямущою вік звікувать не бажаю...

Хлопці й налають його, що він наче худобиною їх нарікає, а він нічого, знов до учителя в гості...

Ми з Карпом товаришували,—звісно, зросли у-купі, разом і горобців дерли, і товар пасли, разом і парубочили... Оце в неділю збираюсь було на музики, підійду до ліси й гукаю Карпа, щоб охітніше було поміж челяддю. А він висунеться з хати та й тягне мене у садок.

— Ходім, каже, до мене, я тобі краще щось розкажу.

Не хочеться часом, та так же просить, так просить. Посідаємо в холодку й почне він говорити, почне оповідати,—про що вже він мені

не розкаже. І як люде по чужих землях живуть, і де які звірі водяться, і що в середині у людини робиться, яке серце, з чого кров, та як вона по жилах біжить. Говорить, а очі в нього так і блищать, мов жарини... А часом, зіб'ється, запутається.

— Ні, каже, не так, піду спитати в учителя.

Не довго й ходив,—поїхав учитель...

Засмутився Карпо, не їсть, не п'є, як ніч ходить... Глузують наші, на сміх його беруть...

— Що ти—батька рідного поховав, чи тобі коняка здохла, що мов неприкаянний тиняєшся, од вітру валишся?

— Батька!... що мені рідний батько?—пустив на світ темного, як табака в розі, та й звікуй отак... а цей мені очі одкрив... світ мені тепер не той став, одмінився наче. Тільки не встиг ще про все дізнатися.

— А ти б до нової вчительки... вона б тебе довчила,—рають хлопці та моргають один на одного, бо добре знають, що нова учителька така, що й кочергою вижене з школи, коли до неї за чим удасися.

Почав Карпо з нудьги до мене вчащати. Нема вже йому вчителя—то він до мене на розвагу та й виливає журбу свою.

— Дивлюсь я, каже, на наше життя й аж страх мене огортає. Цілий вік у ярмі, мов худобина яка; кожен норовить тебе запрягти та ще й поганяє... А що з того маєш? Ні спочинку, ні страви людської, куліш та борщ пісчимний... В хатах тісно, поросята та телята у-купі з дітьми зимують; грязь, дихати нічим, нездорово. А ми ж люде, а не свині у хліву...

Смішно мені з Карпа.

— Хиба ж ти досі не бачив цього, адже ти зріс отут, разом з нами усіма...

— Бачив я, та мов не бачив, а тепер мені розвиднилось, полуда з очей спала...

Та й почне розказувать, як живуть люде по чужих землях,—не знаю, чи правда тому, що в книжках пишуть...

— А ми що? живемо, як кроти, риючись у землі, і байдуже нам, що світить сонце.

Отак нудився парубок з рік, а далі втихомирився трохи, оженився. Ну, як очоловічився вже, тоді, звісно, не до книжок і не до думок. Достатки невеликі, цілий день у роботі. Дитина знайшлася... Став він, як і люде, забув за своє. Тільки часом, коли щось дуже дошкулить йому,—от як випас людський присудили панові, або як урядник голову побив мому братові,—він було ласться в громаді:

— Ех ви, заморені, захарчовані! Куди вам заступитися за громаду, коли у вас в жилах юшка з картоплі.

Не скажу вам, що з ним було тоді, як мене у москалі взято. Чотирі роки одбув, повернувся додому, чую—новина: Карпова тітка померла—десь у городі служила—стара дівка, самотня, й записала Карпові двісті рублів. Ого! думаю собі. Тепер мій сусідонько забагатів, піду одвідаю його, чи жив-здоров.

Ще йно я на сінешний поріг, а вже з хати шибнуло на мене духом печеного м'яса, мов на Великдень. Ввійшов у хату—в печі горить, молодиця щось присмажує, а за столом сидить червоний, аж піт з його капле, Карпо й уминає страву. Зрадів, та так з масними устами й поліз цілуватися. Посідали ми. Дивлюсь—на

столі повно полумисків і з печеним, і з вареним, а долі кістки валяються.

— Ну, як же тебе Бог милує?—Чув я, що тобі пощастило... Аж тепер хазяїном станеш...

— Та спасибі Богові й тітці покійній—хоч трохи оддишу та поживу по-людському.

— Воли собі купиш, або десятину поля.

— Воли! Що мені з волів? Я сам досі був, як віл у плузі. Ні, годі... тепер я поновлю свою кров, наберуся сили. Он у Німеччині або в Англії робочий чоловік кожен день їсть м'ясо. Того він і сміливий і розумний, людиною нарікається... В йому кров грає... А ми що? Жінко, давай, що там насмажила...

Молодиця поставила печеню.

Частують мене. Карпо трощить, аж сопе.

— І не хочеться вже їсти, каже, а треба.

— То не їж, коли не хочеш.

— Ба! А пам'ятаєш, як урядник розбив голову твому Йванові?

— Пам'ятаю...

— І як я скочив рятувати Івана?

— Ну?

— А я ж що? Хиба не злякався? Ні?—Отим то й ба.

Дзвонять по селу: здурів Карпо та й здурів. Люде йдуть у поле орати, а він до попа, та не так до попа, як до попової куховарки дізнатися, що вона батюшці варить. Баба Яличка хвалиться: двічі, каже, на тиждень глечика йому скидаю, жере без пам'яти, воно йому й вадить з незвички.

Минуло отак зо два тижні. Не бачу я щось Карпа та й не бачу. А наші ниви сумежні, орю я свою—і дивно мені, що Карпова стоїть облогом, не орана. Що воно за знак? чи не сла-

бий часом? Піду одвідаю. Та повертаючи з поля, й зустрівся з ним.

Схуд, пожовк, очі позападали, а сам невеселий.

— Що,—питаю,—підновив кров свою трохи?

— Та підновляю... Зразу не можна... Ти думаєш—легко воно нашому братові? Нема в кого ради засягти. Питав у попаді, що вона дає попові,—локшину з яблуками, каже, любить мій батюшка. Зварила мені жінка тої локшини, солодке, нудне, з душі верне, а їм, нічого не вдіеш... Часом так погано, що й на світ не дивився б, а часом чую, як кров у мені грає, сміливість у собі почуваю... так, здається, орлом би й полинув. От тільки не відаю, що корисніш для здоров'я—чай чи пиво?... Порай, Максиме, ти ж у москалях був, світа бачив, чув може...

А мені і сміх, і досадно: не витримав я— кажу йому:

— Чорт зна чим ти клопочеш свою голову, Карпе! Може там Німці—чи про кого розказуєш— і живуть по-людському, а нам воно не личить...

— Через віщо ж? Хиба ж ми не люде?

— Люде, та не такі...

—. А які ж?

— Мужики.

— Ну, так що?

— А те, що не для нас усі тії витребеньки...

Глянув на мене Карпо так гостро, крутнув головою, мов бичок, що його муха тне, та так з докором:

— Оце й ти проти мене? І ти може скажеш, що Карпо дурний, гроші переводить, замість того, щоб купити яку хвостяку або свиняку на хазяйство...

— А скажу...

— Ну, не сподівався я од тебе, Максиме, почути таке слово... Не сподівався. Прощай, коли так!

Крутнувсь—і пішов.

— Пожди,—гукаю за ним,—не сердься-бо.

І не озирнувся.

— Прощавай,—відгукує,—ех, шкода, нема вчителя!

Не хочеш говорити—вольному воля.

Сумує Карпо. Мені з свого обійстя видко, що у нього в дворі робиться. Ходить він по подвір'ю, никає, то в садок подасться, постоїть під деревом і знов у двір, немов учорашнього дня шукає. До роботи не береться, до мене не навідується! Жаль мені його... товариші, вкупі зросли, а тепер немов посварилися. Свій своїому—тиць солому. Піду до нього в неділю, мислю, нема чого бурмоситись.

Довелось раніше. Тесав вісь та якось і вищербив сокиру—пішов до Карпа позичати. Вступив я в сіни, а хатні двері не причинені, мені й чутно, як Карпо вигукує:

— Розщібай пазуху!... А ну, чи влучу?...

Що воно таке,—думаю собі,—чи йти, чи не йти? Та вже якось одхилив двері й бачу: молодиця сидить на лаві під вікном, розщібнула пазуху, аж перса видко, ще й руками її притримує, а Карпо лежить на постелі і влучає жінці в пазуху цукерками. Кахикнув я.

— А, це ти, Максиме?—зрадів Карпо,—заходь, заходь. Ми тут з жінкою ласощами забавляємося, цукерки їмо... вони, бач, з цукру, а цукор потрібний для тіла, він його нагріває, як дрова піч, і підживляє... На, їж і ти...

Сів я, гомонимо. Карпо нічого, наче забув

нашу останню розмову. Тільки помічаю я, що він щось мулиться. Говорить він говорить, та все звертає на тії цукерки.

— Я,—каже,—жінки не неволю роботою... Хай оддише. Вона не худобина, не каторжна яка, щоб цілий вік свій працювати. Треба ж їй спочити, треба ж і розважитись чим. Людині по-людському слід жити.

— А якже, а якже,—піддакую, щоб не гнівити вже його. Коли це враз—бом, бом, бом. Я аж жахнувся.

— Та то дзиґари,—сміється Карпо,—клятий жид продав мені попсовані: показує два, а б'є тринадцять.

— Ходи-но, я тобі ще щось покажу.

Та взяв мене за руку, підвів до стіни й показує якусь дощечку.

— Що ж воно таке?

— Термометром називається. Подивись—і знатимеш, скільки тепла в хаті. А винесеш зимою на двір, показує холод.

Чудасія!

— На що ж він тобі?

— Як на що, треба ж знати, чи доволі тепла, чи здорово людині в хаті, чи не здорово.

Ну, думаю собі, це вже ти почав своєї. Піду краще вісь кінчати. Позичив сокиру, та й з хати.

Коли так над вечір—майструю я ще коло стодоли, чую—в Карповому дворі сварка. Щось так здорово басом лається—і голос по знаку. Прислухаюсь — аж то тесть Карпів, жінчин батько. За що вони завелися? думаю собі, та й приступивсь до ліси.

— Оддай мені ті гроші, що ще не проци-

дрив!--кричить тесть,—я їх заховаю, поки не прочумаєшся.

— Яке вам діло до мого життя й до моїх грошей? Не ви мені їх дали! —сердиться Карпо.

— Опам'ятайся, Карпе! Що ти вигадав: по-панському схотів жити, кров свою одмінити? Чи ти сповна розуму? Ей, накласти б тобі на бідність, щоб знав, як переводити важкою працею загароване добро.

— Не по-панському, раз вам сказав, а по-людському! Ну, та що з вами балакати, однаково, як з тим кілком!

— Що ти мені сказав?

— Те, що чули

— Та-ак?

— А так.

— Ну, то бувай здоров, небоже!

— Щасливо.

Розсердився старий, гримнув дверима, пішов.

А Карпо й собі надувся, мов индик:

— Йди.—каже,—під три чорти, обрид.

Овва! думаю: розбили глек, а воно не добре, бо тесть таки частенько запомагав Карпа. Прийде коза до воза.

Минула осінь. Зима в нас того року стала зразу, рівна, сніжна. А у селі не забувають Карпа, усе його ймення мелеться й шеретується. Одні кажуть, що він вже проїв ті гроші, що тітка одписала, а другі присягають, що в нього чимало ще лишилось. Усе, кажуть, возить щось з міста загорнене папером. Та й коня сторгував у Іванівського попа, ще й не аби-якого, а за сто карбованців. Пів-сотні оддав уже, а пів-сотні позичає в нашого таки чоловіка, багатенького хазяїна. Бач, думаю, й не похвалився,

дарма що товариш і сусід. Коли це справді приводить коня. Кінь гарний, расовий, басує, що й не вдержиш, сказано—оґер. Хвалиться Карпо, радий такий.

— Правда,—каже,—дешево купив?

— Воно то не дорого, так инший за ті гроші пару купить.

— Е, я люблю хоч не багато, так гарного.

Того ж таки дня запріг він буланого в санчата й повіз жінку кататися. Зглядаються люде, все село дивує з нового багатиря.

На другий день зайшов я за чимсь до Карпа, не застаю, сама йно молодиця.

— Нема,—каже,—мого вдома: повіз Іванівському попові за коня гроші.

Тонко ж ти прядеш, голубе, коли на позичені гроші такі коні купуєш. А проте—повіз, то повіз. Сам знаєш, що робиш, мені байдуже.

Коли це вночі, спимо ми, щось у вікно—стук! Схопився я.

— Хто там?

— То я, Карпиха.

— Чого вам?

— Вийдіть на час.

— Ну, що там?—питаю з порога.

— Ой, лишечко, біда—коня вкрадено, чоловіка привезли п'яного, без пам'яти, ще й гроші у нього витягли, п'ятдесят рублів. Йдіть до нас, давайте яку раду.

От тобі й маєш, думаю, та скоріш на себе кожушанку і йду. Вступив у хату — лежить Карпо на лаві плазом, мов зарізаний кабан, і пальцем не ворухне, одно постогнує. Розхристаний, розперезаний, без чобіт — гидко глянути. Коло нього сидить чоловік, таки з на-

шого села, що привіз його. А молодиця, що не гляне на Карпа, то так і заголосить, аж тіпається бідна.

— Що ти наробив, клятий? Пропали ми тепер на віки вічні. Де ти гроші подів, ледащо, кажи, де!...

Та сіпає його, та торсає за плече.

А він тільки липне очима та й мукне.

Звісно, людина непитуща, його й розібрало.

— Обшукайте його, раю, скрізь, може де знайдете.

— Нема,—каже,—я вже скрізь оглянула, навіть устілки з чобіт повикидала, бодай його з пам'яти викинуло!

— Де ж це він начастувався?

Чоловік той і розповів: їхав він, каже, до Іванівського попа—і вступив по дорозі до мальованої корчми, не знати за чим. А там пили якісь—хто його розбере—чи воно панки, чи цигани... От він з ними й почав про своє: і як треба по-людському жити, і чому неправда у світі повелася. Добалакались до того, що Карпо під стіл ізвалився... Бачу, каже, діло погане, вивів його з корчми, глип—аж нема коня. Ну, наробив я галасу... Сюди-туди—шукай вітра в полі... Тоді я його на свої сані й привіз...

— Давайте раду,—благає Карпиха.

Стягли ми з Карпа свиту, поклали на постіль—хай проспиться, а самі на коней і майнули на розвідки.

Повернули аж на другий день, з полудня вже було—ні з чим, звісно...

Тільки я в хату—суне Карпо до нас, а сам схуд, зчорнів, як з хреста знятий.

— Еге, — кажу, — отак наші по-людському живуть...

Глянув він на мене—та так жалібно, аж за серце вхопив.

— Ні, — каже, — це вже по-свинячому вийшло... не вмів я по-людському жити... Не для нас воно...

— Хиба ж я не казав?

Повісив голову, мовчить.

А тут біда: піп править п'ятдесят карбованців за коня, той чоловік, що позичав гроші, теж напосів, у суд хоче позивати, а до тестя й не рипайся—такий сердитий.

— Що, каже, пожив по-людському, одмінив кров? От нехай пущу йому кров з носа, тоді побачу, яка вона в нього тепер...

Довелось телицю спродати і новий кожух. Звівся ні на що, а довгів не сплатив... Коняка, правда, знайшлася—так окалічена на всі чотирі ноги, за вісім карбованців продали жидам воду возити.

Питаєте, чи запоміг хто? Де там! Глузують іно з Карпа, сміються:

— Маємо, кажуть, заступника... Дарма, що в нас не кров, а юшка з картоплі, зате в Карпових жилах тече аж двісти тітчиних рублів і попова коняка...

Навіть діти з-за тинів дражнять:

— Дядьку Карпе! Яка кров з пива? чи така, як з гороху?

Отоді на Карпа й напало. Спохмурнів він, мовчазний став, вовкуватий. Поки бряжчали ще тітчині карбованці, було й за холодну воду не візьметься,—думали на віки зледащіє людина, а то так зразу запалився до роботи, що аж горить йому з-під рук. Цілий день—од світання до смеркання — товче собою та все з люльки пахкає, та все пахкає, мов паровик...

Цілу зиму то в попа, то в пана ціпом махав, не нахваляться їм, такий робітний, а на весну пішли ми на зарібки... Вже він і довги сплатив і процент вернув, вже й корова стоїть на оборі, а й досі вештається по заробітках. І так то вже щиро працює, так завзято береться до роботи, мов що пече його в середині... Он гляньте,—закінчив Максим своє оповідання, показуючи на Карпа,—як старається!...

Я глянув на Карпа. Не розгинаючись гупав він трамбовкою і за кожним разом, як важка колодка спадала на землю, з грудей його вилітав короткий і різкий свист. Буйні краплі поту котилися з-під рудої шапки по його чолі й падали на землю, як горох. На крутому чолі набрякла жила, виявляючи велику напруженість; якась дика, непогамована енергія керувала його рухами, якийсь вогонь, здавалось, палає в середині цеї людини, об'являючись синім димком з короткої люльки.

— Гей, Карпе,—гукнув жартовливо Максим,—старайся мені, не лінуйся... Роби по-людському...

Карпо зупинився на хвилину, глянув з докором на Максима й нічого не одповів. Він тільки крутнув кудлатою головою і ще з більшим завзяттям загупав трамбовкою, немов хотів забити в землю щось йому докучливе й вороже...

Я замислився.

А навкруги було так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним трепотінням соків, у теплому й запашному диханню весни було так багато радости, почувалась така повна гармонія... І наче в

такт природі серце моє стрепенулось од бажання подібної ж гармонії в людському житті, од сподівання нової весни, коли добре насіння не загине в холодній землі, а зійде, розів'ється і дасть розкішне жниво під впливом животворного тепла...

Чи скоро ж діждемо такої гармонії?—вітала надо мною думка...

Чернігів, 1900.

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ.

Оповідання.

Діялось це в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із невтраченим іще смаком волі, широких просторів. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відріжнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом искру. Старше покоління, свідок нашого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народніх і людських прав. Пісня волі, споетизованої може в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бесарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там за Дунаєм, гей там за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині й возили звідти на Вкраїну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись мов од дикого звіря, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі,—тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з пихов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентарь дідича разом з волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духа народнього, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковічня боротьба двох станів, панського й мужичого, боротьба хронична, що часом приймала гострі форми й бурею проносилась над нещасним краєм,—ніколи не кінчалась, бо й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентарь—хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях з'організовані були на втікачів лови, справжні

облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бесарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок— збіджених, змордованих людей. На півдні Бесарабії, од бистрого Прута, по лівім боці Дунаю аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам—і мусіли випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано мов худобу, або з оголеною на-пів головою, збитого, збасаманеного одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні—то полягти кістками на вічний спочинок...

I.

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє.

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втічу... піду за Дунай, може ще там люде не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє!

— Тікаєш... покидаєш мене... І оце я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе! Коли б ти знав, що робиться у

горницях: пан біга по хаті, мов скажений. „Бунтарь, кричить, гайдамака. Він мені людей баламутить.“ Покликав осавулу: „веди мені зараз Остапа Мандрику“...

— Так...

— „З живого шкуру здеру, чисто оббілую. Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню“...

— Так...

— „В некрути, каже, оддам“. А паня біла, біла, трясця трясе її, а вона руки заломила та: „Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи заб'ють нас, як мого дідуся в Умані“... Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають—катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери! Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому: тягне, хоч ти що. Ех, піду, де воля, де инші люде... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать і зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попікся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я!—і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать.—Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазячи по-під кущами, що тісно посплітались у цій занедбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі, густий гай легко затримав зібране за день тепло і тепер звідти пашіло, як

з печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і мов наміткою загортав блимаючі в таємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, куширу, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук в далекій околиці.

Остап з Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будущина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент до купи і мов затулили глибину сердечну. Говорити мало—що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше—на віщо? Не полегша серцю, не одміниться доля. Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудою подасися, Остапе?

— Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже.

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто. Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем—та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, вскочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма—обійдемось.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мов би то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що

тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувсь об беріг. Остап підняв свої сакви й поцілувався з Соломією:

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся. Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду.

— Добре, Остапе, перекажу. Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати божа... Прощавай!

Остап скочив на беріг, легким рухом закинув на плечі сакви й незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велитенська чавунна постать, ще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом з Остапом зникало її щастя.

Остап ішов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром і пастухами. Йому був добре знайомий і цей чагарник з обгризеними худобою та вередливо покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в коршмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Це одиноке світло серед сонного села було немов останнім „прощавай" рідного закутка, ниткою, що в'язала його з

батьківщиною, з усим близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних слів, чи в наслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. Якась струнка сердешна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих,—він це почув зразу,—натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер—на-віки може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка—все це було йому знайоме, промовляло до його. Тут, в товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську!... Тим то й ба, що панську! Та й хиба він сам, за ввесь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хиба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані—хиба ж вони не стали такою худобою?... Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... Не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

— Оббілує! — злорадо осміхнувся Остап до себе.—Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух і не зводячи розжевріло ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травицю в чагарнику, були свідками козацьких нападів або Уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Це чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а де далі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибірало більш конкретну форму, глибше значіння. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люде спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика—і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусів кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачі на печі й удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї

лани зеленого збіжжя, що саме красувались в той час, дрімали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величньої літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапові зробилось душно. Він сів на межі й роззувся. Приємний холод пройшов по його тілу й приніс йому полегкість...

Тим часом темна блакить нічного неба почала потрохи бліднути. З сходу дихнув вітрець і овіяв Остапа. І враз Остапові зробилось весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю. Остап зірвався на рівні ноги й не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні, або хоч крикнути, взять отак щось у руки—велике, міцне—і зламати його. Але він здержавсь.

Він ішов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки, одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий—ну, як Дунай широкий. За Дунаєм—Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво—як мак. Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стані; одіж з щирого срібла-злота, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманьщині, що треба піти й

визволити народ з неволі, потішити на старість дідуся й одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає. Козаки вклоняються йому, пускають з копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться—Остап попереду—через луки й поля до них у село, в Уманьщину... Чи бачиш, Соломіе?..

Раптом—пурх! щось важке, як куля, з писком вискочило з-під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвиснутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось в грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьху! пек тобі, цур!...—одітхнув він врешті,—як налякало!—і пішов далі.

Але мрії вже счезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечности.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло й м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високости, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддалеки щось манячіло на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентавсь шляхом від села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним на здогін. Краще було звернути з дороги в який ярок чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку, а смерком знов у путь. Але тільки Остап звер-

нув з дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи очевидячки спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зважившн, що поки він один на один, жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючися у подорожнього. Тому очевидячки було пильно, бо не вдовольняючись прудкою ходою, він инколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже незабаром Остап міг розглядіти його стрункy постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап з несподіванки скрикнув:

— Соломіе!... Чи ти здуріла?

— Може й здуріла,—сміялась Соломія.

— Пек тобі, маро!... Чистий парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ з тобою... Приймаеш товариша, чи не приймаеш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?...

— Які там жарти!... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна-холодна, мов завмерла! Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чим дужч до-дому, за торбину—вкинула що треба на дорогу... Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька звість, що спіймає. Мет-

нулась до комори—чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани. Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугаїнку, а на голову шапку—і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Взяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що-ж, приймаєш парубка в товариші, чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й на віщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люде з жінками, з дітьми. Турок дає землю—займай, скільки твоя сила. Вона про це довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він з Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змие. При своїй небозі добре і в дорозі... Хиба не знає приказки?... Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що за-для нього вбралася в штани та ладна мандрувати хоч на край світа...

Остап осміхнувся. Він властиво радий був Соломії, лиш ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала! — повеселішав Остап. — Та чого ми тут стоїмо?—схаменувся він у-раз, — день як бик і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап з Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природню западинку, обросту травою, а далі течійкою шилось по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом з близькою людиною—до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, й обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нічницями, твердо поснули сном молодости.

Сонце було низько, так у два чоловіка від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха... От козак—раз козак!..—реготався Остап.—Ха-ха-ха!...

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!...

— Бачу вже...Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до криничкн.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до криничкн.

Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось з-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!..—не вгавав Остап,—голова молодицина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона—тонко і дзвінко, як молода дівчина, він—грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде?—спитав перегодом Остап.—Та-ж, як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде!—рішуче промовила Соломія і з цими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на печі і вкрили їх нижче пояса.—На, ріж...

— Що ти кажеш?—жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— А-ні крихти... Ріж!—уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене ножиць чорт-ма.

— Ріж ножем...

Остап стояв вагаючись, але бачучи молодицину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати кружка Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах до-долу й лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю й до ніг Соломіїних впало перше пасмо

кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце й на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступився од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у просторінь.

Заходяче сонце червоним світлом осявало цю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим усом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась в простору засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей, ти, парубче, як тебе звати—Семеном, чи як?

— Про мене й Семене...—зітхнула Соломія і знялась з місця.

II.

Була темна, осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люде. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вохкости й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Як раз сьогодні, з опівночі, мусіли вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків з-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, з дітьми, з усяким хатнім збіжжям, з слабими навіть, яких не можна було кинути в чужій стороні.

По дні яруги неслось глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заломах провалля. Люде говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий, з ноткою сердечности голос, оповідав звичайну історію втікача... „і попавсь я до грека і зазнав я неволі ще гіршої, як вдома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужа мене напала, їсть... І ходив, як звірь той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак"...

— Ох-хо!—вирвалось з чиїхсь грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бреніла, як муха по весні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя...—молився хтось з притиском, з чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап з Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з иншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіе?—стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидче рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод!—чисто змерз... Іване!—обернувся Остап у другий бік,—як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Та ж то аж на верх лізти, гей!—жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом, і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору,—кинула Соломія.

— Оввa... оввa... бо-зна що вигадали... я й не на таке лазив...—образився Іван, і з цими словами стало чутно, як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається, котигорошок!—промовив хтось з темряви,—аби молодиця слово сказала, в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину й запорошуючи всім очі, скотився до-долу тріумфуючий Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! як би не короткі ноги—сидів би один з другим поночі, а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Кресало е?.. е!.. а губка е?.. е!.. Ну, викрешемо... га!..—торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця об кремінь, спалахнула на мент искра, і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкавсь устами, розбірав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і, врешті, не витримавши, схопилась полум'ям, бухнула сивим димом і залляла світлом дно чорторию.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли і лиш вгорі, в глибоких зломах, бився крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Всі насторожились.

— Гаси вогонь!—обізвався хтось пошепки й з тривогою,—крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч це йому й не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмірав у далині і врешті зовсім затих.

В проваллі знов стало темно. Всі мовчали.

— Іване,—перервав хтось врешті тишу,—розкажи-но, як тебе жінка била, та як ти од неї забіг аж сюди...

— Оце вигадав! щоб жінка та чоловіка била, та це ж беззакон, безпардон!... Зроду такого не було... хе-хе-хе,—непевно якось сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Це їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела й добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як од лютої жінки, яка мала за-

надто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою то лютою жінкою й дратували раз-у-раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражінь покори. Він прив'язавсь до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч в пекло. Цю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори!—дратував Івана той самий голос,—певно молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що?—жваво підхопив Іван,—хиба я боюся смерти? Сохрани Боже!.. Пошли, Господи, й завтра. Раз вмірати, не двічі. Вмер— і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигадав,— хехекав Іван, мов булькав з повної пляшки. На сміх його, однак, ніхто не обізвався. Люде були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить і сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам в дорогу?—поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут по рядкує,—обізвався Остап.

Очевидячки це питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... і почалося збірання.

— Потихо, потихо, не всі разом, шамкав дід Овсій і все лазив поміж люде, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибратися однак з темної, покрученої та вузької чорторії було не легко. Раз-у-раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикатися. Ця плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець—перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й незакрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував утікачів. Вони потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота,— шопотів Іван до Соломії, йдучи за нею. Куди ви—туди й я... Щоб бути разом. А може вам важко, то дайте мені клунок, я понесу,—жебонів він, важко відсапуючи.

— Та не сопіть так, мов ковальський міх,— напучувала його Соломія.—А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом...

— Коли ж ноги грузнуть, аж в постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає...

Починався мочар, порослий комишом. Чутно було, як шелестить комиш шерстким листом та иноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли не довго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути на-поготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вохкістю річка, хоч її не видко було у пітьмі.

Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувались на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе, у густий вохкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одежу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування помочі, що мала прибути з невідомих, вільних країв та визволити з неволі — напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсности втрачалося, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у пітьмі якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носом в беріг... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дрімає в легкому тумані, чорне небо без перестанку сіє росу... Здається, що ця довга осіння ніч ніколи не скінчиться... марні надії, даремні сподіванки... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люде й як Бога з неба чекають рятунку... Усе на марне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тіло терпне, тіло деревеніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, не чуть їх; на-пів солодка втома обхоплює людину, байдужність закрадається в серце... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед цього багна, чи вдома в неволі...

У-раз—що це? Сон сниться, чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов з неба вогонь впав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві—і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувсь обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли й одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів!—з співчуттям обізвалась Соломія.

— А я!.. а я!.. ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може то він вас почув, та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни, котигорошка, то він зараз і розсиплеться,—невдоволено промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хиба ж я що? хиба ж я як?..

— Поснули? га?—прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись з берега.—А зараз перевіз буде...

Люде ворухнулися. Аж ось воно—перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що—вовк добре заскиглив?—шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже!—здивувався той. А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони в темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилося і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Не вважаючи на дідову обіцянку—перевіз не прибував. Люде нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне—тут раз-у-раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Це дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний беріг та знов забитися в яку нору. Там принаймні можна розкласти вогонь і зогрітися. Ніхто й не дивився на річку.

Коли це—на самому березі щось плюснуло. Два човни м'ягко шорхнули по прибережному піску і тихий голос поспитав:

— Ви усі тут?

На березі зробився заколот. Усі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві не легко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним з перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене!—кликав він пошепки і сопів, і кректав, і крутив головою, вовтузячись з непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидче, — сикнув перевозчик.

Та було пізно.

— Хто там?—гукнув з темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звісився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! протяг він наче до себе, скинув з плеч рушницю й бахнув над головами принишклих втікачів.

Люде опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч не легко було його взяти.

Тим часом стріл певно почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї й грубі людські голоси.

— Лови їх! в'яжи! —гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалося.

Якийсь здоровенний москаль вхопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! рятуйте!—верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій!—неслось з берега,—будемо стріляти!—Гримнуло кілька стрелів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль; він все ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидче... сюди, до мене...—і не помічав,

що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабий, пискливий голос...

Що далі було—ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останніх сил. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ця пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали й слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жаден згук,—очевидячки там уже все скінчилося. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почуваючи за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. „Ага!—подумав він,—ми, видно, наткнулися на високий беріг.“ Вони спочили трохи, осмілені тишою, звелись й обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді—незабаром почули під ногами розмиту глину й увійшли у чорну пащу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце й тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усим: вони просто впали. Без розмов, без думок—вони поснули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони нерано: сонце мабуть було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник з-над Прута, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх в Турещину, і вони певне б звернулися до його, коли б котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом з ними через Дунай.

Тепер нічого иншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на цьому боці було небезпешно: їх могли спіймати, одіслати до пана, або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля й опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених ще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якимів, буде верстов з тридцять. Коли поспішитися, то до вечера можна б ще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдуванську, заболочену вчора одежу, не гаючись, подалися у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш котигорошок з турком бесідує,— обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських,— кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рені й подались по-над Прутом. З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишом плавні і хвилювалися, як нива. Край неба щось курилось, дим низько слався над очеретами. Инколи над берегом Прута проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Турещина.

Вже була ніч, коли вони підходили до Кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері й увійшли. Там нікого не було—і Остап з Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно-солодкуватий дух свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсипані їм, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря й кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'ягко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки.

Незабаром з'явився заборошнений мелник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре, — коротко одмовив Яким, — трохи упораюсь і пійдемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мелник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він ішов очевидячки з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як з-під води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь імлу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались у-низ, а далі звернули в бік од села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мелник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап з Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мелникова постать раптом зникла з-перед очей, мов розпустилась в імлі. За кілька хвилин він вирнув і повів їх за собою у-низ, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис,—пояснив мелник.

Врешті вони зупинились. Мелник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру. Тут, видно, недавно були люде, бо лежала купка сухого листу та кілька грубих вербових полін.

Мелників плян був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержать двоє людей— і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матер'ялу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у імлі.

Соломії дуже сподобався мелників плян. Вона мала охоту зараз таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули у млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріялу було недоволі для плота і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у беріг коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ—і коліно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на беріг повінню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап з Соломією зважились податися на беріг. Вилазячи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара,—обізвався Остап, — адже тепер не місяшні ночі!

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась, мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці й виростали в другому. Вони тихо

жевріли, як купа искристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась до-гори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап з Соломією у цю картину.

— Ні, не до нас йде, а в бік, за вітром,—з легким серце зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризькало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній пітьмі.

Однак ніколи було любуватися. Оглядаючись і прислухаючись, вони вийшли на беріг. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось ще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожну хвилину може виткнутись з-за виступу козак, потягли на гору обережно оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просився на воду.

Він був важкий, кострубатий і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія кректали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо—ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа

було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде—го-го! де ми будемо, —радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш... .

На березі було теж тихо й безлюдно. Каламутний Прут дихав вохким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані, плавні неприв'ітно шуміли.

Остап з Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега й тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опірався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт весло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися з стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило однак зачепитись якось за пребережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт—і обоє вискочили на беріг, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його й понесла вниз у-купі з харчами, позабутими на плоту. Та це була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радости—сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї і твердо упіраючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками,—закляв він на голос.

Одночасово на тому березі почулася кінська ступа.

— Хто там!..—кинув у пітьму кордонний козак і, не дочекавшись одповіді, бахнув наосліп з рушниці.

— Ой!—скрикнув Остап, вхопивсь за груди й захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом!—добродушно промовив козак і ступою подавсь далі.

III.

— Що тобі?—прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой,— тихо стогнав Остап,—поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одежу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо, тікаймо, він ще стрілятиме, він вб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші й бігла прудко, на скільки позволяв це Остап та густий очерет. Тряский ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, понята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти як мога далі, укритися від наглої смерти.

Остап несвідомо піддававсь їй. Він біг за нею, хоч з кожним віддихом і рухом кололо йому в грудях і нападали часом млости, а з-під

руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

— Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти... і все минеться... і нічого лихого не буде,—блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу...—шепнув він, опускаючись до-долу.

— Що тобі?—опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крови багато витекло,—насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? де?—скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднилось. Жах її счез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку й одкрила груди. Цього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скрівавлену сорочку; потім одшматувала довгий пас з своєї підтички і з помічю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!—попрохав ранений.

Води! це легко було сказати! У цій пітьмі, у цій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, труд-

но було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! адже вони на воді! про це свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була це густа, гнила й тягуча рідина, з противним духом аєру. Соломія зачерпнула її у пригорщі й подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежину й підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись в дорогу у таку пітьму в невідомій сторові, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. В грудях у нього хрипіло й було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє?—питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде.

Серце нило в Соломії од жалю й трівоги. Їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя, їй, здається, не так би важко було. А то ця пітьма, цей чорний, клятий морок! Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі—вона не могла навіть одріжнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухалася, про що шепче морок.

— Шу-шу-шу,—починав він здалека,—шу-шу-шу,—одзивалось тут коло неї,—шу-шу-шу,—

шепотіло все разом:—а по що було клясти... шу-шу... а тепер вмре... побачиш, вмре... шу-шу-шу...

Соломії ставало моторошно: „брешеш, брешеш,—хотіла вона кинути в лице злому морокові—він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг“...

Але морок уперто шумів своє:—він вмре... шу шу-шу... він вмре... шу-шу-шу...

І немов в одповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ця пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вохкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати з-під голови в Остапа своєї одежини й тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку й оддалась надіям на краще.—„Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути. От коли б лиш світало уже... коли б світало.“

Утома взяла своє. Соломія насидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман ще плутався у комишах і поволі здіймався до гори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя, немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі?—припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... згага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш іти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати, —так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула й обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку—і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце?—поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалася вгорі, виднівся клапоть сірих, олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер?—допитувався Остап.

Але й це не легко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в инший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід іти в-ліворуч, проти вітру, бо здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, й вона мусіла згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, заростях павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити ерики й озерця, де Остап освіжався холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Оста-

па, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабий утомлювався й потребував спочинку... Та вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клапоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височений, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом з ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, инколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах, або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся з гори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може диких гусей. Здавалось—плавням нема кінця краю; навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся й зовсім розхорівся; його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця й задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях—і хто зна, як довго ще можуть блукати у цій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа—вона ж йому однаково нічим не годна запомогти—та самій метнутись і пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь,—згоджувався Остап.

— Ти певно зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати.

Вона піде проти вітру... здається, у-право більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся,—обернулась вона до його і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

У-право—горіло... так, у-право горіло, і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку віднілись гори й верби. Значить треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла в її серці; хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та на щастя вона вхопилась за кущ очерету й вилізла. Вона роззулася, повиливала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця, водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував з води зелені збаночки. Соломія, зупинялась на мить, щоб подивитись здалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом пе-

репливала ерик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По цих непролазних цущах певно ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизлих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався й обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простяглись недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш, або що. Треба зараз вертатися, поки вона далеко не одійшла і не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність—комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидче знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди счезли. Соломії здавалось, що вона дуже одхилилась у ліворуч. Вона взяла трохи у праву руку й не-

сподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, це вона твердо пам'ятала. Вона мусіла вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то инший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилася. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. Що робити?—немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, й крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула—теж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та не на довго. Новий приплив енергії, шалена відвага поняли її волю, і вона кинулась вперед, розхиляючи й ламаючи очерет в сліпою завзятістю зараненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, в надії, що коли не Остап, то хтось инший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилась од берега, де проходили часом люде. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом

птахи з трівожним писком крутились над головою в Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив з боків, настигав ззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шерстким листом. Жовтий, гладкий, високий—він глузував з неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп, або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього й почала трощити з злістю, з озвіренням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упірався, зчиплювався вгорі китицями, ранив їй руки й тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали й очі блищали, як у звіря, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї десь у другому місці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотний у пущі й вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого змарнованого життя—і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, з плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз з-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вохко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, й думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть

їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш пережити ніч.

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли це сталося,—втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була не свіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилася йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабіші, ніж вчора, а повітря було якесь густе й трудно було дихати їм. Опріч того Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водорості і жувала противну, з болотнім духом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов каба-

няче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливости, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона вібрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято, з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Над вечір їй почувся дим, і вона зраділа—значить близько люде. Та чим далі вона йшла і чим більш смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували й навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що це таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари—і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь ще десь далеко. Коли швидче побігти—можна ще втікти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить вже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звірь-велит трощить щось, жвакує і важко сопе. Це ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не поможе. Несказаний

жах обняв Соломію. З криком „ох, Боже мій!.. ох Боже!..“ вона шарпнулась з останніх сил і на-осліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерти, мчало в перестраху перед наступаючими бурунами вогняного моря.

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світа, од людей. Гарячка палила його в середині, він що хвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу—і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Турещину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли-б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верздося і в маячні він кликав дідуся.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він з комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль встрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий—може чули—товариство на озівські степи, покинув Турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там ще лишились наші люде, дідусю... під Турком...

Остап вів бесіду з дідусем—і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишне й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховавсь у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвсь і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Над вечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з цих нетрів.

А може вона його покинула?... „Соломіє... Соломіє"...—стогнав хорий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала їм, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглася довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею?—Остап нудився.

У-досвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє?—поспитав він і одкрив очі.

— Чи вона жартує, що перекинулась собакою?—подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дивився на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсти на його грудях і міцні замочені лапи.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лапу, далі другу і трошки присунувсь до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби й осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подавсь наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов по-за шкуру. Вив він довго, на кілька нот, з великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизивсь до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувсь і зчез у комишах.

По цих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмірати.

Чи живого, чи мертвого, а таки звість вовк, або сточать хробаки у цих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадавсь котигорошок. „Хиба я боюсь смерти?—чув він його цапиний голос,—зроду-звіку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз вмірати—не двічі... Умер—і край, більш не встанеш“...

Остап теж не боявся смерти. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломію, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радости почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить, топить, топить...—співають йому відхідну комиші з правого боку,—погибель, гибель, гибель...—підхоплює ліве крило.

Остап лежить довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправитись... ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... „Тихо будьте, люде, не хапайтеся“...—шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них іде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмірати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап ще молодий, він не жив ще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ божий, людей, обняти

Соломію... Він ще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап всувається з свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з цих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спірає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишового моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить в середині, сповняє усю його істоту...

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! це ти? живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє...—обзивається він до неї й чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високости, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV.

Край битого шляху, яким селяне наддунайських сел їздять у Ґалац, заховався серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього на всього з трьох халупок, властиво курників, низеньких, кривих, зліплених з глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них очевидячки ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишові стріхи обсипались, і кінці лат стирчали з них, як ребра

кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця й вився димок з вербового димаря.

Там жила одинока у виселку циганська сем'я.

Найбільше місця в халупці займала піч з великим, мало не до землі, комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалось до молодиці, що зігнута силкувалась стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвався до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збірався одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здрігнулися. Молода циганка вискочила з хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Ра́ду, а̀орде! [1]).

---

[1]) Раду, йди сюди!

Раду ліниво звівся з лави й вийшов на двір, за ним подався старий.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі й намагалась щось вимовити. Її вуста ворушилися, та голос не добувався. Це її мучило і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалося прохрипіти:

— Люде... добрі..., добрі... рятуйте... рятуйте!... Остап лежить там недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Содéсь дýша? [1])—питав старий циган.

Соломія однак не слухала його—вона звертала до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися, вони радились, сперечались, кричали. Врешті зважились—Соломія це помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялась втратити її, й побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалась вздовж плавнів.

— Кáй жа? [2])—тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав

---

[1]) Що кажеш?
[2]) Куди йдеш?

огню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукáр [1])...—шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ця похвала видимо роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люде добрі,—благала Соломія, стоячи на колінах,—змилуйтеся, прийміть нас до хати... Ви ж бачите—пропадаємо...' Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть все, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З цими словами Соломія зірвала з шиї торбину й висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Міштó! [2])—сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа—один під пахви, другий за ноги, й тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались з-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоєний незабаром зіллям, з перев'язаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі.

---

[1]) Гарний.
[2]) Добре!

Це так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки й радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мущинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить вся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком в куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все це робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скоса на чоловіка, видимо цікавлючись, яке це враження робить на нього.

Проте доволі було мущинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку й помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтепліши-ми із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух, і все це робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалась гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Мануш? Мануш? [1]).

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Са́рбу шос? [2])

Часом через Остапа циганки опізнялися з мандрівкою на жебри. Що-ранку вони запрягали в свою двохколесу гарбу маленьку, худу

---

[1]) Чоловік? Чоловік?

[2]) Як звуть?

й облізлу шкапину, забірали з собою полотняні сакви й залазили в збиту з старих дощок дерев'яну скриню, що служила замісць васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушалась з місця. Маріуца цмокала, била її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорувала горловими згуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала до-гори кулак з димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мущини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед несказанного ґвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збірали де ячко, де жменю муки або кукурудзи, викопували з смітників брудні й подерті ганчірки і виладновували у вечері з гарби таку силу ріжнородних річей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм з доброї волі милосердних людей.

Ґіца з Раду під вечір прокидалися—вони мали звичку спати вдень і вчезати на ніч—і в задимленій халупці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь варево і як сороки сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею

з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, в хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати от того галасу: він лежав з розплющеними очима в гарячці й уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин—врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Ґіца, Раду і гості вибірались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись в хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мущини хропли під стінами на лавах, або вчезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни халупчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил з Ґіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана—вона це помічала з його лихих поглядів, з його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хорого на-самоті без помочі, вона не могла, бо Остап раз-у-раз й потребу-

вав. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе?—кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима, або пліз пісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії й навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть,—аби Остап швидче виговся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась з ним, чи не піти їй разом з циганками по селах, може хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люде, напутять, поможуть,—не те, що чужі.

— Що ж, іди, згодився Остап,—може й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жебри, Соломія пішла у слід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа? *)—крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погерґали трохи та й заспокоїлись.

*) Куди йдеш.

Соломія йшла повз плавні. Збоку, у день вони видавались не страшними і навіть гарними; цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої, високої пшениці. Хоч погода була соняшна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. „Зима ось-ось потисне,—думала вона,—а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись,—треба заробляти."

Соломії пощастило. Циганки певно доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможнього булгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Ґіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась чого він хоче.

Однак Ґіца для більшої ясности вийняв з кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара! пара!...

Соломія оддала йому що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він зчезав у глибокій Ґіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській халупці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати

собі ради з нею, йому ніяк не вдавалось зав'язати її. Маріуца на той час була у хаті. Вона помітила це й помогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Аóрде.

Він гримнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись в кулаки.

Маріуца не хапаючись зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, з спокійним, але грізним обличчям. Її очі не змигаючи дивились в його очі, немов говорили: „зачепи". З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку й важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятьма пазурями повела по його блідому виду. Він рикнув з болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась і закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тріпався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали з злости й теребили один одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх діравих лахманів. Врешті вони розскочились, з чудово-блискучими очима, з схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів з досади, що не має сил побити цигана.

— Я б тобі утер маку,—думав він,—коли б москаль не виточив з мене крови.

Крови тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись цілими днями на-самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Ґіца з Раду цілими днями спали, а на ніч кудись зчезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон халупки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тічка. Раз якось Остапові не спалося. Він одхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чиїсь коні, спутав їх і одвів у комиші.

— Еге,—подумав Остап,—так ось воно що!..

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм з усіх таємниць небезпечного ремества.

— Треба тікати звідси!—говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження,—а то ще вскочиш вище халяв. Раду на мене пек-

лом дише за свою—цур їй!—носату циганку та голомшить молодицю ні за що, ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою. Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась вдома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино й були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину: зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Ґіца знімав з стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися й розташовувалась під хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Ґіца насував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару й лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривалась з призьби, як чорний птах, і кидалась в танець так прудко, що синій плащ її надувався й лопотів на вітрі. Раду був напоготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались од вітру. Та ось Ґіца зігнувся й наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її на гору, все вище та й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась з високости й покотилась вниз. Спочатку вона котилась одна,

підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепила другу, третю. Бренькнули ті ноти й покотились разом вниз, як камінці з гори, все швидче і швидче, все більш розганяючись, все більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе прискорювали темп, вабили один одного руками й очима, припливали й одпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись з обіймів і знов гойдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть в ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежою, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна з-за диму од люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив з хати подивитись на танці.

— Чорт-зна, як гуляють, немов п'яні,—думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломії.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодло. Якось перед світом Раду вніс у хату побитого, скрівавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, од порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла й сикалась до

Раду, а той, похмурий і стурбований, поясняв їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люде не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусіла затопити в печі. Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішився вкинути у вогонь скрівавлену Гіцину одежу та зоструга́ти з долівки сліди крови. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись зчезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись з жінками. Жінки не поїхали на жебри. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню пожовклу й посохлу травицю. Стара циганка видимо журилась, кричала, плакала і не одходила од Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови й велись таємні поради. Щось мусіло статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцою турбувала і його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, не вважаючи на те, що Остапові трудно було пускатися пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого булгарина притулити поки що Остапа і коли він згодиться, зараз же вибратися з плавнів.

Та сталось инакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську халупу турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття й пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинивсь у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Ґіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючись, погнали бранців по дорозі в Ґалац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть.

V.

Соломії сьогодні щастило. В булгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Булгарин був за-для свята трохи на підпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками й навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима й забігти в Ґалац—купити Остапові теплу одежинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі: так здорово дихалось морозним повітрям, все погане, що було в житті, одсувалося назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків з купами ріжної одежі, з горами білих та рудих „качул“, що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися й довго може стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос,—чи це ви, чи ваша тінь?.. хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв коти-горошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися?—скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю, що треба...—І Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе!.. Гора з горою не зійдуться, а ми...—сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось од сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче. і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном, Коротку суконну чугаїнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаравари пустив поверх халяв, від чого став ще коротшим, а цапину борідку запустив і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але!—дивувавсь Іван,—наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз-у-раз перебивав її.

— Хе-хе!.. я гукаю—Остапе! Соломіе!—аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а беріг так і пропав у темряві...

— Ох лишко!—охкав Іван наче баба,—під саме серце влучив, бач...

Іван витріщав на Соломію очі і крутив здивований, цапиною борідкою.

... А як же, а як же, та же обсмалили б як кабана... пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!

... Ви думаєте—точнісінько так і мені було; ото пристали ми до берега...

... Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як...

Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки дійшов свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй Богу!.. Де! чоловік думав при купі, з гарними людьми, а тут... тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас—кажуть вільні... Ну, живий живе й гадає—хе-хе-хе!... Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люде—та й лишився. Може, думаю, яку звістку про вас почую—їй Богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте... От вийшов я на базар—став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять турки—гал-гал-гал! як жиди наші... Чорні греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік, румунами їх тут звуть—„йди, каже, до мене за „аргата"... Аргат—це по їхньому, а по нашому наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він аргат, аргат... На-силу розтолкували люде... Чому ні?—кажу, та й пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: „бун аргат, каже, бун", ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я до віку буду молотити йому на гармані!.. А як же, сподівайся, хе-хе-хе! От Савка—пам'ятаєте Савку—такий високий, сухий... Е, які ж

бо ви, отой Савка, що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... так він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери, займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой знаєте що: рушаймо усі туди—їй Богу... І Остап з нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимося ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не снив навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою: од щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він не вгаваючи жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблючи у булгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв. Тепер, разом з Іваном і з отим Савкою—який це Савка?—охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо—вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія,

не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком знадвору. Що сталося? На що зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали до-гори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно й пусто. Нікого. Де-ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може вона помилилась і попала не в ту хату? Соломія вискочила на двір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може Остап вийшов з хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж в хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом... Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку—коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна—нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Трівога душила груди й горло. Де Остап?

— Оце але!—дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи?—питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачучи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові й розкочувались, як намисто.

— Га! хто ж його знає!—Ходім у конак,—радив Іван,—так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого иншого

не лишалося, як послухати Йванової ради. Для певности вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Все було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Ґалац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла на дворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок з горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка. Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися. Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а сами опинилися у пеклі. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Ґіца, мабуть при другій оказії, бо рана гоїться вже. Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й одішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там погладять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу. Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один?—помітив турок Івана,— теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали—я тут служу у градінаря, Тодоракі прозивається— хиба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала

ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся й забалакав з иншим. Драгоман замахав на неї руками й мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гилячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, ніж плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? На що вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Бесарабії, мало не пожили смерти у плавнях? Чи не краще було б зогнити у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться,—потішав її Іван,—та-же там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось з людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жур не поможе... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?... Чи не знає Савка? Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка.

По довгій блуканині брудними й темними вулицями, вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так з полудня... може випрошусь у хазяїна,—попрощався з нею котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, з полудня.

— Ну, що?—накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... ви не знаєте, що то бакшиш? Куку в руку... хабар... як не дамо, одвезуть раба божого у Рені, до москалів. А ті не погладять по головці, ой ні... Розказував Савка—ви ж пам'ятаєте Савку?—що як його одвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро—ви не бачили, бо він чуприною закриває—й одіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що—втік знов сюди... У Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? де? кажіть? Аж дур голови береться...

Не вважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднилось. Коли тільки річ у грошах—вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона од рота одриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і мое до починa—наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима.—Та ще там у вашому клунку щось є, може продасте шуплаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та де-яка одежина. Вона те все позбувала—їй помогла Савчина хазяйка—та грошей було

мало. Однак Соломія на другий день у-ранці побігла в конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби й зачіпали.

Соломія горіла од сорому й злости.

— І-і, бусурмени, так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного, та ще й знущаються!—мало не плакала Соломія й показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було иншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, не багато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас—сиди тихо, а робиш шкоду—айда назад.. Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер.

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає.—Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

— Мало...

— Більш нема. Отут все, що роздобула.

— Ну добре, приходь за три дні... ні, краще за тиждень, може що скажу...

Соломія що-дня блукала коло конаку—лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні од вітру, лягав на землю й засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить—вона не знала, але певність у тому

зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала зпочатку. На віщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Одвезуть. А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтру вранці. Як тільки свіне, приходь на беріг—побачиш чоловіка. От!..

Така ж спокійна, нічого не одповівши навіть, немов вона давно погодилась з цим, покинула Соломія конак.

„Одвезуть, одвезуть, одвезуть", — стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішалася до Івана. Вона забрала Івана з гармана й одвела на бік.

— Одвезуть, — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що одвезуть?

— Остапа.

— Ну? коли?

— Позавтра... Ми його одіб'ємо.

— Хто—ми?

— Ви і я.

— Оце але! оце сказали! Як же ми його одіб'ємо? та-же його турки везтимуть, гей!—налякався котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі й їй рушниці

—кожен румун їх має в хаті—вони вийдуть на беріг вранці, одв'яжуть чужий човен і випливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везтимуть Остапа, й нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх. Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом з ним одбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у цього пухиря з здором тільки й стало сміливости, щоб утікти од жінки. Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа. Та на прощання вона нагадає йому його жінку й отут при людях, на сором йому, одлупцює його, як жиди Гамана.

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай Бог сохранить, - оборонявся наляканий Іван од наступаючої на нього Соломії.— Та я з вами хоч у пекло... Що мені—страшно вмірати, чи що!.. Коли кажете позавтра - про мене й позавтра: я готовий, аби ви...—Іван був червоний, кліпав очима й боязко поглядав на Соломію.

Соломія одійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. Потому розійшлись.

На другий день, тільки почало развиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна у-щерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна й тиха безодня. Туман вже піднявся –і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби й лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гилячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу було ще мало. Лиш де-не-де перебірались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка й сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший з краю човен, витяг з-за пазухи старий турецький пистоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий?—поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий,—стиха обізвався Іван, одпихаючись од берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового ландшафту змінила йому настрій. Вони одпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх вниз, і видко було, як тікали од них білі береги з чорними вербами.

Соломія не одривала очей од берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо?—мучило Соломію питання й вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали й як човен загойдався на воді, одділяючись од берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі й лишали за собою город. Турецький човен теж виплив на середину, певно хотів покористуватися силою течії. Так вони пливли далеко один од одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо,—двоє на веслах, а двоє один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е!—вигукнула вона на голос пісні і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе!—співала Соломія,—ми їдемо тебе-е визволяти! Іван б'є одного-о, я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин од турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися щоб одіпхнутися, Іван підняв весло і з усіє сили спустив його на червоний фез.

У той мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла!—скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сону. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину закляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен з переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей і їй здавалося, що вона стріляє без перестанку, хоч могла вистрелити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло й випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак зчез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, Боже ж мій!—скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен на-

гнувсь під вагою його тіла й викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон зчез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій—той самий, що був під Івановим веслом—держить в руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить—все пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло. Дикі, невгамовні сили життя встають і пруться, й розпірають груди, зростають у лютість... Всі сили добути... всю теплу кров... всю волю... Ось ближче до берега... Ось беріг видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо сине, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше й глибше пірнає у воду...

— Остапе!..—з розпукою волає душа.

— Соломіе-е!..—доноситься до неї крик серця.

— Соломіе!..—чує вона крізь холодну хвилю, що б'е її в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине до-гори... згадки життя займаються, як искри, й гаснуть, попеліють, як искри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане в далині й обертається в цятку; за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки й фарбує їх в червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаю з того часу. На високій басарабській полонині, де у-день котиться брудна хвиля овечої отари, а ночами сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крови. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій халупці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить здалеку, по-над тихими селами й забірає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, од тихого бреніння мушки до гуркоту грому, од скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світа і кидає, мов цінний дарунок, у комин халупки.

Дід піднімає кудлаті брови й слухає. Його мутні очі дивляться в просторінь, а усмішка розсовує зморшки.

— Чую, чую...—шепче він і виходить з хати. Темрява і пустка обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай—і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду й приносить йому тихий, ледве чутний, мов з дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе!..

— Отак вона мене часто кличе,—оповідає дід людям, що инколи заходять в сторожку.—Як тільки вітер загуде—так і кличе до себе, то в комин гукне, то на дворі покличе, а часом серед ночі збудить. А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала мое життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку й показує збасаманений синій хребет, де списаний, як він каже, його життепис.

— Оце ззаду пам'ятка од пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок од москаля.. кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

ЛЯЛЕЧКА

ЛЯЛЕЧКА.

Етюд.

Triste comme un beau jour
pour un coeur sans espoir.
F. Coppée.

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз-у-раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію. У земської вчительки Раїси Левицької, що їхала на возі, почало від труської дороги боліти під грудьми— і це було добре, бо одривало її від прикрих думок. Вона ще не прохолола після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима як на злість вставало худе, єзуїтське, скривлене від злости обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, инакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю—стали нестерпучими, нерви її не витримали, і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та свому начальству, а „матушка“ тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулася з кулаками на „зухвалу вчительку“—і напевне побила б, коли б та не втікла

з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити—і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити, вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з навісним попом, подалась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ця гидка історія гнітила її, як сонна мара, і мутила і підіймала в серці злість. Це вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу—і хто знає, що чекає її на новому місці, де певно—ох, Боже!—є піп і попадя.

Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватися гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези маяли на вітрі, як русалки, зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазурі у здобич. Було, не вважаючи на травень, душно, як у літку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, а на заході вставало щось грізне і росло й сварилось далеким гуркотом. Раїса усе поглядала туди, з трівогою думаючи, чи втечуть вони од грози, при одній згадці про яку вона холола і здрігалась. Візник, в одповідь на її прохання, цмокав на шкапу і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало не багато.

В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі яроземеної молодої березини гаптувались чорні гілки соснини, а там, де

березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемхи з медовим духом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися вниз, і віз усе котився вузькою, не в'їзженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькодолу й мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялась на обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, поросліми мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбились сліди убожества. І житла, і люде, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи. Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорозі: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, по-під хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дітвора, в-поміш з собаками і свинями, роїлася по-під тинню. Худі

підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами, никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці хлюпали пряниками підкасані, з червоними як у буслів ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись в землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле—рівне, сіро-зелене, голе, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою.

За закрутом, на горбочку, з-за великих пишних кленів, виглянула біла церква. У Раїси раптом стиснуло серце—і вона міцно стулила вуста. Ну що ж—їй не першинка: коли доведеться, буде воювати.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник завернув і в'їхав у великий, зарослий шпоришом, двір.

Показалося, що школа замкнена. Раїса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пустка, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней—нікого й нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за Раїсою.

— Не знаєте, в кого ключ од школи... я нова вчителька,—звернулась до нього Раїса.

— Та мабуть у сторожихи, у Тетяни... Бігай-но швидко по Тетяну, вона поле в мачухи на городі!...

У-слід за цими словами почулася лопотнява босих ніг і щось біле мигнуло на вулиці.

Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху. Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому шкільному

дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш пів-години. Врешті ляпнула хвіртка і на стежці показалась Тетяна. Суха, пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

— Здрастуйте.

— Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку.

Тетяна прожогом, з рухами москаля в спідниці, кинулась одчиняти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза жечі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним духом соснової дошки, повітря затамувало їй віддих. Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле, зеленасте світло виповнило хати, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна, тим часом, позносила все манаття з воза, внесла води, подала вчительці вмитися і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вухо, аж він забряжчав.

— Самовар вам ставити?

— Настав.

Поки сторожиха поралась біля самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. В великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто-помальовані парти, всунуті в кутку до-купи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзичала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла всі покої—скрізь була пустка й тиша: школа нага-

дувала порожній вулій, перекинутий під хатою на сонці. Кватиря вчительки складалась з двох невеличких хатинок. Особливо мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невеличка скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилася на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймались до стелі, дуже скидалися на цямрину. Друга хатина була трошки більша і з вікон видно було білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки вчителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла з краєчку на канапку і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась як найбільше довідатись від Раїси та як найбільше розповісти їй.

Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли вчителька злягла та й хутко й душу Богові оддала; он там, у тій маленькій хатинці, де Раїса буде спати—там мучилась одинока, як палець, вчителька і коли б не старі матушка, не було б кому й очей закрити.

— Хиба піп старий вже?

— Ні, піп не старий, він удовець, має одну дівчинку-підлітка, старі ж матушка—то мати попова... Багатирь, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема—нема де й заробити, то люде йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів.

Тут Раїса довідне дізналася про останню сварку попа з дяком, про те, що й коли сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з

того вийшло, і як та історія одбилася на кривій Семенисі, чоловік якої доводиться братом у других дяковому кумові... Оповідання Тетянине, як хвилі од вкинутого в воду каменя, все ширшими й ширшими кругами розходилось по селу, займало масу людей, захоплювало далекі кутки й плутало такі деталі ріжних сторін життя, що в голові Раїсиній все змішалося, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувавшись аби-як на-швидку в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раїса рано лягла у ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона, витягшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще тісніше обступали Раїсу, ще більше нагадували колодяжну цямрину. Раїса лежала на дні колодязя, а там вгорі, куди світло ледве доходило, почи нався світ і життя.

Життя!..—вона думала про нього. От їй уже тридцять перший рік пішов, а чи багато дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семинаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй „заборонені“ книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема Бога... Їй було страшно й любо; вона ховалась з своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов до нещасного „народу“, що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги; в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із

шкільних стін на волю, на службу „народові". І сталося. Батько, старий, убогий дяк, забрав її додому на село. Але там не було того улюбленого страдника-народу, він був десь далеко, в Росії; на селі були сами мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідноті, у великій сім'ї, де не було місця зайвому ротові, жилось невесело. Правда, батько з шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівен, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха-богослова. Та жених якось не знаходився, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусіла піти в учительки. Тринадцять літ учителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні! Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ця теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загинула. Життя таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професіональні інтереси, по-за якими вона почувала себе мухою в-осени. Вона так і називала себе: „осіння муха". Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, надсажувала груди й вела безперестанну війну з школярами, з їх батьками, з попом і з начальством. Вона любила це все, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене, струджене тіло.

Однак для серця цього було мало.

Правда, воно не раз розцвіталось під зміннливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, в тиші, і не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, засохло, як зсохли її лиця, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарія.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, як досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись з цього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на цей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула.

Збудив її чужий голос під вікном.

— Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батюшці: чи не нова вчителька, а вони й посилають—піди, кажуть, до Тетяни, дізнайся—хто, звідки й що воно...

Раїса мов опечена скочила з постелі й застукала в вікно. Яке йому діло! Це не церковна школа, а земська!... Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки „законовчитель", та й то не тепер, на вакації. Це просто нахабність,—думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона нікала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садку під деревом, або приймала школярів, що приносили їй суниці, аби познайомитись з учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди,—батько давно помер, до родичів не хотілось.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась.

Раїса найбільш любила сидіти під вікном у своїй „чистій" хатинці, звідки було видко білу

церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими.

Одного вечера, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась висока постать. У Раїси стрепенулось серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обидві двері виходять у двір, і вона напевно стрінеться з попом. Раїса перебігла клас, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп поторсав двері, постояв трохи і, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона—зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому божого... Вона тут людина нова, нікого не знає, і коли трапиться яка потреба, він просить звернутися до нього, свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять іти поруч.

Він не помітив лихого вогнику в Раїсиних очах, якими вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі:

— Я й моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася... вам буде веселіше...

Раїсу мучило одно питання: чи покликати попа у хату? Те, що вона була „з духовних"— прищепило їй певну повагу до людей не з

свіцького стану, але спеціальна цікість до гостя перемогла.

— Цур йому!—рішила Раїса і слухала далі. Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрясник, скоріш жіночу, ніж чоловічу постать до садової лавки.

Раїса теж сіла з краєчку.

Отець Василь за пів-години, які просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, ліниву і не дбаючу про церкву парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і навіть злегка докорити покійній вчительниці, що не вміла защепити молодому поколінню духа покори...

Раїса неохоче й коротко одповідала своєму гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку... „Треба було покликати до хати... перший раз прийшов... Та цур йому!..—у-друге подумала вона.—Образиться? Покорно прошу. Не треба мені з ним ніяких зносин".

Та зносини не порвалися.

Стара „матушка" прислала якось їй тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала, Тетяна сповістила про це „батюшку", він дав їй кілька порошків хіни і потому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що цим ображує духовну родину. „Нехай!" уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в

яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалась червцева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь трівогу в тілі.—„Неодмінно буде гроза!"—з жахом думала вона. І справді, після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрію з'явилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спахнув сірник і погас. Трохи згодом показався світ у другому місці, а далі знов спалахнув на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чим далі розростались, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятись на другому краю, хвиля вогняного моря.

Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо без перестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною і тоді все кінчилось би далекою блискавкою, та могло бути й инакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила перед образами лямпадку, забилась у куток, далеко від вікон, і здрігалась кожен раз, коли вікна раптом блакитніли од сильної блискавки і меблі, заскочені світлом, немов розбігались з якоїсь таємної наради.

Ніч бистро надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. На дворі стало чорно, як у комині. Зате блискавка розгоралася, жевріла,

ставала сліпуче-білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрію на одну мить з'являлась в огняних рямах чорна сильветка з тополь, хат і вітряків і чезла, як сон. Околишня тиша була насичена трівогою, жахом навіть, тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося—велитенський звірь-потвора наближавсь до принишклої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання труситися дерева і поховалось усе живе. Звірь усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... Чулось вже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось в бік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп у темряві, з свистом і сичанням перестраху, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева й все, що лежало на його дорозі. А на здогін за ним так само мчалася чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом—гарр...

Від того рику затремтіла земля, забрязчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась в кутку, поміж двома стінами і тихо постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світились у темряві фосфором. Вона чула, що волосся стало у неї тверде, як дріт, і щось холодне раз-у-раз доторкалося до нього. Ноги й руки були холодні, як лід, а в середині, у грудях, клубком котилась трівога. Але коли почалась канонада і над головою її покотились небесні гармати, Раїса скорчилася вся і забилась

в куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи. Лямпадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати й засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небі літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в одповідь йому вилітав і котився по небі такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімались з місця і з грюкотом гасали у порожньому класі. Канонада тяглась довго і уперто.

Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось з силами. І раптом небо понялось вогнем, розкололось по середині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулася, стіни в школі розсипались і все зчезло і затихло...

. . . . . .

— Панно Раїсо, ви ще живі й здорові?—почула вона коло себе якийсь чужий голос.

Спахнув сірник і в блідому світлі з'явилась перед нею велика фігура о. Василя у білому підряснику. З його парусинового, окованого жовтою бляхою, величезного парасоля збігав на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з собою в душну і сперту атмосферу зачиненої хати вохкість і свіжість літнього дощу, і надвірне повітря трохи очутило Раїсу. Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде аж жовте обличчя, широко одкриті очі, о. Василь скрикнув:

— Що з вами, Боже мій!..

Він скапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лиця і стурбовано поспитав:

— Що з вами?

Раїса мовчки дивилась на нього поширеними зіньками, хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки і, обвіваючи лице Раїсине холодом вохкого рукава, перехрестив її великим хрестом:

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа...

Раїса звелась на ноги, повела трівожно по хаті очима і тихо поспитала:

— Грози... нема вже?..

— Нема... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне. Ну й буря була!.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запалило церкву, і побіг оглядати... але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви, або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталось чого з Раїсою, чи не налякало її, тим більш, що двері од школи одчинені були... Аж тут он що... Ну, як же вона себе почуває?.. Лучче?.. Слава Богу!.. От тільки в хаті душно, нездорово, краще одчинити вікно... Що? вона боїться?.. але ж небо зовсім ясне і воряне, а повітря чисте й тихе... Правда? Їй так лучче буде. Чи може він чим помогти їй? Може б послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч на його думку так було б краще... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, пів-чарки якої прожене з лиця її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй на добраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого підрясника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого обличчя сірих очей і

навіть лисини віяло таким спокоєм, що Раїса не могла пустити його так швидко од себе. Як-не-як—вона була йому вдячна.

— Посидьте ще,—несміливо попрохала вона о. Василя, не випускаючи його руки з своєї, —чого ви так хапаєтесь! У мене мусить бути готовий самовар, я ще до грози поставила його... Нап'ємося чаю...

І не даючи йому часу на одповідь, вона пірнула в темряву сусідньої хати...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лямпа під білим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо. Раїса звонила склянками. Її суха фігурка в білій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі блищали, на зів'ялих щоках грав легкий рум'яненець, а в голосі чулась така нотка, наче електричність, проніснись над землею, лишила де-що в цьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу й пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався тій раптовій зміні в настрої вчительки, хоч ця зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищало золото самовара, молошний абажур лямпи, соснові стіни, сукня хазяйки й зоряне небо.

Раїса ще не зовсім одійшла після грози, —це було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, з блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї,

але вона добре пам'ятає її. І от вона померла... вісім літ минуло, як померла, а Раїса нічого й не відала.

— Єдина потіха лишилась у мене в житті — це моя дівчинка Тася... вона завтра або позавтру приїде.

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя в його ставало добрим, а сірі очі променіли. Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилася дівчинкою.

Опріч Тасі, вони згадували багато спільних знайомих—і тут Раїса мала чимало несподіванок... Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семинарист, який сюсюкаючи провадив їй ідеї Фаєрбаха, носить тепер камілавку, має наперсний хрест і дослужився до благочинного.

— Що ви кажете?—не вірила вона власним ухам.

— Їй-Богу... Хиба ви не читаєте „Епархіальныхъ Вѣдомостей"?

Ні, вона ніколи не читала „Епархіальныхъ Вѣдомостей"—і він обіцяв принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, надгороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бренів у хаті під веселий клекіт самовара і викликав у пам'яти давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії...

По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжко, на дно колодязя. Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок.

Перед очима її стояла велика постать з спокійним обличчям, з променистими очима,

з складеними над її чолом пучками пухкої руки.

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими до-гори плечима. Її бистрі чорні очиці нагадували покійну Фаню—і Раїса зразу догадалась, що то Тася. Погано пошита перкальова сукенка не укривала оцупкуватої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі литки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпалися на-верха, як свинячі вуха. Тася проскочила повз Раїсу, і не помітивши її, оббігла усі класи, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не на довго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями: Чи є в неї сестра? А вишні в саду вже достигли? Чи й в неї була та сама начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі?... і т. д. і т. д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала її руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадів Раїсі.

— Матусю... матусю...—гукав він у другу хату, утираючи вприлу лисину,—гостя маємо...

Десь здалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по помості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого й походив той чудний згук.

— Матусю... матусю, — передражнила вона сина,—гість... а який то гість? вчителька... могла б давно вже прийти...

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши уваги на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила: „матусю... матусю... вчителька... вчителька“...

Не вважаючи на неласкаве вітання, Раїса зразу почула симпатію до цеї старосвіцької фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана по-старосвіцьки чорною хусткою, з якої виглядала замісць обличчя печена картопля.

—Мати на всіх нас бурчать отак,—прохав вибачення о. Василь.

— Бурчать... бурчать...—повторила стара попадя, встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї очевидячки не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок з конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила в середину палець, обмазаний в попіл і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні очки блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіжо нам'яті.

О. Василь хвалився своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стані, з болотом коровника і скликав для неї все кудкудакаюче, ґеґаюче і крякаюче пірнате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, самим жвавим і цікавим була Тася, оцупковата фігурка якої шмигала поміж телятами, або вривалась серед несказаного ґвалту в гусяче стадо.

Пили чай на веранді, при тихому заході сонця. Велика й благодушна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води з-під ринви, жвавість молодої кізочки у Тасі, ця проста розмова й обстанова навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились з портретів архиреї над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса не почувала себе одинокою.

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом з самого ранку забігала до неї й тягла її в ліс, або в поле. Часом вони брали з собою о. Василя. Він мусів з ними шукати гриби, на-силу згинаючи свою ситу постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони позволяли йому спочити. Потому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони зносили йому визбірані губи.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць. Стара була дуже рада і виявляла це бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби божої Тася тягла Раїсу до себе, і та мусіла йти до кухні, щоб зготувать для маленької ласухи яку леґумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона до їдальні, греміла посудою, помагала наймичці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

— Ідіть до себе, ви нам заважаєте!—весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

— Ви вже п'ять випили!—з обуренням гукала Раїса.—Вам це шкодить, а ви п'єте та й п'єте.

— Яка з вас учителька, до п'яти порахувати не годні: я випив чотирі, а не п'ять.

— Ні, п'ять... Я вам забороняю більше пити—чуєте?

— Овва!..

— Овва!—дражнилась Раїса і швидко хапала з столу пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом з слуги божого в слугу Марса. За столом здіймався страшенний заколот. Тася вищала, як зарізане порося, стара попадя бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

Кінчалось звичайно тріумфом слабішої сторони, та в ґрунті були задоволені всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нікому нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, в поле, на пасіку. О. Василь звикав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках, або приручав одвезти полудень косарям, що Раїса робила охоче. За цими приємними, звичними для Раїси розривками непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюбленицю. Опріч того він приносив

з собою „Епархіальныя Вѣдомости“, які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох. О. Василь насамперед розгортав одділ хроніки. Там стояли усе знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась тим з ввічливости, щоб не образити о. Василя, а потому втяглася й перенялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що коли привозили почту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша перечитувала новинки й нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитися з ним тими новинками.

— Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедренника?—стрічала вона його.

— Невже? Звідки ви знаєте?

— А ось читайте...

І вони нахилялися над газетою так, що чорна гривка Раїсина лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро о. Василь знайшов роботу в школі. Батьки приводили дітей записувать до школи, і Раїса таким способом знайомилась з селянами. Тут о. Василь був дуже користним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку і дітей, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у класі, о. Василь порядкував:

— Цього можна прийняти—мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби божої...

— А! й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько?... Ні, цього не записуйте... Я його знаю...

— Змилуйтеся, батюшко, не гнівайтеся, я ж у тому спашу не винен...

Тут починалися рахунки за спаш або за якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Це сердило Раїсу, та при людях вона уважала незручним нагадати попові свої права. Коли ж Раїса довідалась, що селяне почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення. О. Василь однак потрапив заспокоїти Раїсу, і все вийшло так, що вона ще мусіла дякувати йому. Та й як було не дякувати, або не слухати його! О. Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало, — о. Василь зараз знаходив майстрів. Потребувала учителька дров на зиму—о. Василь доглядав, щоб привезено сухих. Здумала Раїса їхати в управу або в містечко—о. Василь ставав у пригоді кіньми, і т. д. і т. д.

Раїса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні услуги та ради, без яких вона в чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Опріч того він їй подобався. На її погляд він був гарний: од його високого чола били спокій і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь материне почуття до цього знівеченого життя, і їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому иншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилася столуватись у старої матушки. Що-дня у-трьох вони ділили хліб-сіль. Це зближувало їх, немов рідпило.

Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг випити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що одже вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом попівської їдальні, при світлі тьмяної лямпи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали плани її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, рідніщою.

Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, одділяв їх од цілого світа. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одно одному.

Часом вони читали довгі й скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом завалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кешені підрясника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмедя.

Стара попадя дрімала. Инколи з просоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала цішком та розходилась так, що Раїса мусіла зупинятись. Їй вгамовували—і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Василь читав написані їм для неділі проповіді. Він ближче присував до себе чадну лямпу, закладав за вуха непокірні коси й обер-

тався в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна увага старої матушки просто його розлючували. Він читав свій твір, і ясні очі його метали искри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергічних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів—о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжки, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а назустріч тій хмарі йшла ще чорніше, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари і пахла сіркою й дихала полум'ям. А серед тих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбірала в себе зачаровані погляди обох жінок.

— Я їм покажу, я їх допечу!—страхав о. Василь неприсутніх парафіян.

Правда, все це було гарне й сильне, та де-які місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвити, другі зовсім викинути; до того алегорії не завжди були ясними й консеквентними. О. Василь не допускав жадної критики. Як написав, так написав.

— Ні слова зміни! —розпалювався він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалося на тому, що Раїса брала оливець і робила в рукопису вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

В неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на па-

рафіян, особливо в тих місцях, що були змодифіковані ею, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носа, а обличчя чоловіків набірають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величньою, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тої слави осявали й її, бідну вчительку, бо й вона частиною свого „я“ впливала на маси. Це її підносило у власних очах.

Потроху й непомітно Раїса прив'язувалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона це в ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські, і Раїса вечерами лишалась вдома. Вона нудилась, сновигала по своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалося їй тоді сосновою домовиною.

Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти—Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір у-двох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишитись удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на своєму вузькому келейному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях приплив теплої хвилі. Мимохіть згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона, дівчинкою, до причастя, або тепла, солодка, до млости приємна молитва віруючого серця. Давно це було...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися їми. Та чи можливо ж це?

Вона лежала і сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття і

як весняний дощ оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялась сподіватися...

І воно приходило.

З високости, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце божа ласка, і воно розцвіталося, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно й хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса чула в серці гостру й холодну крицю. Та криця різала її, ранила серце, доводила до розпуки.

— Не треба ілюзій, не треба омани,—сердилась на себе Раїса,—годі закривати дійсність... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком у розмальованій обгортці... я не хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого... Так, нікого і нічого... Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала, як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раїса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці й доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась...

І знов таки вона мусіла бути йому вдячною.

Раїса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя вона, взяла спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сіни або у двір, як це він звик завжди робити, вже Раїса мчалась за ним

на-вздогін з шапкою та з хусткою на шию. Спочатку о. Василь байдужно приймав це піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливе—коли Раїса робила йому сцени за те, що він не бережеться.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людині, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він такий чистий, такий ідейний, з могутнім даром слова—може й повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію... Правда, вони притакували їй та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалась, замикалась у собі й почувала відразу до невдячних.

Однак номинаючи моменти невдоволення, Раїса мала свої приємности. Раніш вона ніяк не могла б повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала досі жадного значіння, може бути джерелом втіхи. Столуючись у матушки, Раїса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при важкій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давала насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалась з ліжка в темній, вистуженій за ніч хаті, боячись заспати утреню, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікна дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в морозному повітрі, досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освітлених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки

її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (иншу вона перестала носити), з накинутою на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там, при двох-трьох жовтих плямах світла, сторож замітав поміст, і пил од ніг людських сідав на грубо помальованих богах, на убогій позолоті. Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розглажуючи ще мокрі од вмивання коси, великими кроками проходив через церкву до вівтаря і на-швидку стискав руку Раїсі. Архангел Гавриїл усувався йому і о. Василь зникав у вівтарі.

Поволі по церкві, то тут, то там, займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ця обстанова викликала у Раїси молитовний настрій. Вона ставала за криласом з правого боку перед церковним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос.

Служба починалася. Раїса перебірала в голові молитви; де-які з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви й однесе до Бога. Шепчучи слова покори й благання, вона помічала тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь в хмарах синього диму вдіймав свої пухкі руки до першого проміння

ранішнього сонця і волав до Бога м'яким, трохи гугнявим баритоном, душа Раїсина здіймалась на тих згуках у височінь і розпускалась там, разом з димом ладану, в золоті недільного сонця.

Раїса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожности припадала вона устами не тільки до холодного металю, але й до м'якої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать божа...

Погідною і тихою верталась Раїса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою й заживала проскурку, це пречисте тіло боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь...

Праця в школі втомлювала Раїсу, та не вдовольняла. Її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямок думок—все це було таке нове, несподіване. Не можна сказати, щоб та зміна дивувала її—навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла так довго жити иншим життям, не пила живущої води з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала. Тепер, дякуючи небесній ласці й помочі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралущою лялечки у неї виростають барвні крила й набірають сили до льоту. З покорою називала вона себе ученицею о. Василя. Вона потребувала раз-у-раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раїса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть раху-

вала день свій з тої хвилі, коли напослідок могла бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала з свого життя.

Коло Різдвяних свят о. Василь трохи занедужав. Раїса присвятила хорому ввесь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом виповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмірає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав:—умірає. Вона боялась думати про це—і разом з тим уявила собі бліде обличчя з заплющеними очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одежу і мов загіпнотизована вибігла з школи. На дворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі, предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг рипів під Раїсиними ногами (кальоші вона забула взути), а вона бігла й уявляла собі: світло в вікнах, грюкання дверима, охання й лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя й на-пів мертві уста вимовляють її ім'я...

— Йду...—шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить що сили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить—і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти—і станеться чудо, він оживе й одужає. Вся кров збігається до її серця і тільки одно воно живе й готове до боротьби.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона добуває останні сили, додає ногам жвавости рухами цілого тіла. Та ось

врешті блимнуло світло... в одному вікні, у другому, і Раїса грудьми наскочила на фіртку в високому баркані. Фіртка зачинена. Раїса раптом припала лицем до шпари. В широку розколину фіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у фіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збіглась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса одкрила очі, перед нею в синьому сяйві біліли сніги, блищала в'їзжена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно,—значить, це був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо попленталась назад.

— Коли б хто не побачив,—думала вона озираючись. Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки.

Скрізь було тихо й безлюдно. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала.

На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і почуває себе сливе здоровим.

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив в хати, його одежа підлягала контролі, на нього намотували стільки хусток, наче він збірався за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раїсою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть самий легкий, викликав докори

в необережности. Брак апетиту вів за собою усильні запрошування, а великий апетит — благання не об'їдатися. Це дратувало о. Василя. Це просто якась змова проти нього. І чого їй треба від нього, тій старій панні.

— Ви мені в рот дивитеся, а сами нічого не їсте, скоро з вас мощі будуть!

Грубий тон і роздратування о. Василя ображали Раїсу. Вона покірно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце, кого сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попівській пекарні й нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав з школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу.

О. Василь не помічав того. Зате Раїса виразно бачила, що він ухиляється од довгих бесід та суперечок, які так подобались Раїсі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пір'ям і скубла, злегка дрімаючи. Раїса протягувала руку до книжки й несміливо питала:

— Може, почитаємо?

— Е, не хочу, докучило... Що там в тих романах... Не знаю, для кого вони пишуться — хиба для старих паннів, щоб кров розгрівати.

З цими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раїсу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився, або сідав на канапку і знов позіхав з смаком і з крякканням.

Матушка за пір'ям вторувала йому.

— Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш,— радила вона йому.

— А справді піду... чогось сон наліг на мене,— позіхав о. Василь і йшов спати, не вважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій.

Часто він забірався до писання церковних книжок, немов не помічав Раїси.

Инколи ж його просто ґедз нападав — і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раїсі шпильки, глузував з її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусіла брати під оборону збентежену й засмучену Раїсу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на Різдво Тасі відносини поправилися. О. Василь знов став милим і веселим, а Раїса почувала себе добре, немов викинула з пам'яти все неприємне.

Та згода була не довгою; Тася швидко поїхала, і о. Василь занудився. Він блукав по хатах млявою ходою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити. Врешті одного вечера підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раїса видивилась на нього переляканими очима. О. Василь походив, походив і знов налив чарку. Раїса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалася з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світячи світла, Раїса впала на канапку в своїй світличці. Вона лежала так тиха, пригноблена, розтоптана і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотне, занедбане всіма серце сходило кров'ю у

темній сосновій домовині. На дворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги в темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу. Та на що вити? Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ця пітьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзиґарів, виття собаки, не треба всіх тих згуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невпинний, щемлячий біль одинокого безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю...

Як довго лежала отак Раїса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на своєму серці чиюсь теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею схилившись стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала його біла й м'яка рука. Раїсі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалась з місця. Привид зчез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку й обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик теплої чужої руки.

З того часу Раїса скорилась. Вона з покорою приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь немов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїси стала покора. Чим більш о. Василь одпихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крови свого серця. Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона з любов'ю й покорою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась в жовтому, висохлому

тілі. Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Грубі вибрики о. Василя Раїса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неуважне, нерівне і часом згірдне поводження з нею пояснняла собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці. І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору, як її навчив той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з ім солодкі бесіди. І він розумів її.

Тим часом Раїса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

— Ви б порадились лікаря, полічилися,— говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її воскovому лиці.

Вона нічого не одповідала, а тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалася Раїсі на те, щоб що служби божої ставити у вівтарі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала у-досвіта і зеленими росяними ранками блукала по луках, збираючи квітку до квітки.

— Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках на rendez-vous аж за село?—жартував о. Василь, дізнавшись про ті ранішні екскурсії.

Після служби один з букетів Раїса брала собі. Їй здавалося, що він змінявся. Запах і колір квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка божа, що сходила під час відправи на вівтарь, радісно розтуляла їх віночки. Раїса при-

тискала букет до уст і серця й ставила у себе в спальні на столику.

Там, у цій манастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір вівтаря, заквітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла, рядом з букетом, велика фотографія о. Василя.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і, затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, посилала йому молитви. Йому, одному йому одкривала вона серце. Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пустка, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй... На що ж ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце?... Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці... До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання... Ти добрий, ти гарний, вона буде тобі вірно служити, буде твоєю покірною невільницею. Потім її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтовливий трепет його, як ти вже це зробив раз... Боже!... Ісусе!...

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмірала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху. Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її— вона чула, що одривається од землі—і клав собі на груди.

Невимовна розкіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млости вона тратила тяму, а спопеліле серце знов наливалось гарячою кров'ю, палало небесною радістю... Невинні сльози змивали її обличчя . . . . . .

. . . . . .

— ...Ти розумієш,— вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї,—ти розумієш: це людина незвичайна, не простий сільський піп... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти б була зачарована їм... Він гарний... його сірі очі променіють тихим світом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода... волосся трохи рудаве, але це не псує їх, навпаки—уста при них здаються свіжішими... Голос музикальний... Ти його побачиш, ти мусиш побачити... Його може не всі люблять, бо він має енергію й непохитну волю... Цій людині не тут місце, не на селі. Тут він пропадає... І от уяви собі моє горе: він збірається до о. Івана на храм...

— Яке ж тобі тут горе? Хай їде...

— Ти не розумієш, ти не хочеш зрозуміти... Він не повинен туди їхати... Там не місце йому... там буде лиш п'янство, карти, гульня... Він мусить бути сильним, він мусить бути вищим... Він кинув пити... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав... Невже я... невже він...

Раїса схлипнула і замовкла,—спазма перетяла голос.

Вона сиділа мовчки, а великі сльози тихо котилися по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хрустнули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивились кудись в простору.

— Ти не розумієш,—почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила:

— Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

— Що ти сказала?

— Я кажу, що ти його...—і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки й тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля.

Глибока, морочлива чорна безодня.

Раїса потиху спускалась туди й з очей її поволі зчезала рожева од заходу, закутана в зелень кленини, церква...

Вересень, 1901.
Чернігів.

ПОЄДИНОК

ПОЄДИНОК.

Образок.

Вони вже повечеряли—пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона подала йому для поцілунка руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в червоних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверха на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона розщібувала рукав і показувала пальцем:

— Тут... тут...

І він ішов устами по синій жилці у-верх, до білої й м'якої округлости, осяяної матовим світлом столової лямпи.

Раптом—г-ррах... трах-трах!..

Віконна рама затремтіла і всі шибки дико задеренчали.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізлі з саду обліплені снігом гіллячки дерев.

— Хто? що?!

Чоловік... він все бачив...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванню чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по сходах і в хату вскочив господарь дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом, низький, з злими очима й тремтячою бородою.

Він вже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!.. геть з хати!..

Іван Піддубний змінився на виду, щось хотів сказати, на щось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пішов нетвердою ходою через столову, повз господаря, через другу хату—до сіней. Він чув, як позад його здушеним, глухим голосом вмовляла жінка чоловіка:

— Опам'ятайся!.. Миколо... ти з глузду...

— Геть! геть з хати!—верещав тонким не своїм голосом пан Микола й тупав ногами в кальошах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напів роздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна. Вона склала голі рученята на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька:

— Татусю!.. татусю!.. не виганяй пана Вана...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й декламував:

— Прийняв у хату, як сина, як чесну людину... поїв, годував, платив... Га-а-а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя—та Іван вже не чув, знайшов шапку, вхопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

Гострий струмінь морозного повітря... осяяні в домах вікна... чиїсь голоси... звінки звощика... стережись!.. і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду—з морозу, чи з зворушення—а в вухах лунало: геть!.. геть з дому!.. Скандал... сором... кров шуміла в ухах, до горла щось котилося... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою...

Місяць вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури—різкі. Дерева, будинки, тини—такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав—він біг вулицею й мав одно бажання: швидче добратись додому, сховатись од людей, од сорому.

— Геть!

Те „геть“ бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звощики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнатку і, не світячи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжко.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов безпомічний, безсловесний, полохливий. Вона не вибачить

йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогої міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички, або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одежу і вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-х-літня дама, багата, дідичка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний що-години, що-хвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вміє торгуватись, і через те він мусів купувати їй ґудзики, нитки, полотно і меблі. Вона тягала його по крамницях. Потому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замість одної години він присвячував їй три, а що обід приходився по середині лекції, його лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був занятий, і запевнила чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусів слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засижувався вечерами, пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремій маленькій кімнатці, де жила колись бонна і, йдучи вранц на каву, він вдіймав з одежі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у порожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхиляла двері од третьої кімнати, а своєї вбіральні, ви-

глядала звідти з розпущеним волоссям і з голими руками й кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям, що пахло згірклою помадою, закидала голі руки на шию—аж йому голова паморочилась.

— Івась... Івашечко... Іванко... єдиний, маленький,—стогнала вона між поцілунками...— ти мій володарь, пан мій... кров мого серця, поезія життя... ти мій Ромео...

Потому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, плечі, високі й добре законсервовані перса, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі боки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розглажувались в неї од тих пестощів. Далі вона виймала десь з-під подушки згорнений в кількадцятеро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємничо.

— На! Це тобі.

По тонкому жіночому письму й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя що хотіла, могла робити.

Лист був насамперед довгий, на пяти-шости сторінках. Він був писаний трохи старим квітистим стилем, з алегоріями й довгими виробленими періодами. До того пахнув специфичним духом згірклої помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витеснених на листовім папері й долучених до ніжних слів, як ілюстрація. „Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небес-

ним світлом кохання..." „Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитись там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш"... „Ти мій володарь, мій пан, моє життя і моя смерть"...

Вона що найменше двічі на день писала до нього такі листи, стромляла йому в руку, передавала через Людю, вкладала в кишені пальто і посилала по почті. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатнє повітря специфичним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої, повної неземних почувань і лицарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу—і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він не приносив одповіді, або приносив коротку і бліду, вона робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а потому падала на груди, пестила, вкладала в кишені ще довші листи й одягалась у легку одежу, що давала доступ до її тіла. В приступах ніжности вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста, або виривала для себе папіросу від нього—й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах—і ось тепер:

— Геть!...—і він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов вранений. Він сам винен. Треба було щось зробити. Але що? По-

бити? Ні. Кинути в лице рукавичку? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок? Хіба він знає.

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло. Він встав з постелі і спустив штору. Потому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна, безформна невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до його в боннину кімнатку. Цілуй! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь... боюсь, мій милий, я боюся...— шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах—і одпихала його від себе й неспокійно озиралась по кутках.

Він не мав чого боятися й не слухав її. Тоді вона тремтіла і пищала, як муха в павутині, і ця інститутська манера в немолодій жінці дратувала його.

— Ой, ах!... милий, єдиний... боюся... он хтось іде!.. ой!..

І вона тікала од нього, лишивши в йому бажання...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечерами слухати музику, переважно класичну—Баха, Гайдна, Бетховена,—і після якоїсь фуґи або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з тріумфом в очах.

— Подобається тобі?

Він говорив щось невиразне: Так.. ні...— бачите...

Тоді вона міряла його злими очима.

— Осел! Ви нічого не розумієте...

Стискала губи й поверталась до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду.

Вона була вередлива, палка, сентиментальна і стара. Своїм поводженням вона нагадувала йому старий французький роман.

— Татусю, не виганяй пана Вана!...

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей...

На що вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячою бородою й писклявим голосом,—ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здушив за горло!... Та що сказала б вона?

Міщанин!... галабурдник!...

Їй треба декорум... поєдинок...

— Ну, що ж—хай буде поєдинок!

Це він говорить у-голос, сідає на ліжко й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось романа. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль... синій димок— і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу сорочку стікає червоний струмок.

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки...

Ні, він цього не може! .. не може!...

Він підскакує усим тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка,

що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, лояльний урядовець. Він зараз доніс би в поліцію. Це певне... це зовсім певне... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція—він опинився б у смішному становищу. Що ж буде?

Піддубний лежить довго, один, у темряві й думає під стук калаташки нічного сторожа.

— Ну, добре! —каже Іван і знов сідає на ліжко.—Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно поквитуватись. Возьми її. Забери і звий своє гніздо... На своїх десять копійок, що лишились у кишені, на своє убожество? А дитина?

Щось встає з середини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло... Стару?.. решткн?.. Ні!..

Його думка все більше й більше нахиляється до поєдинку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того—і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчувають, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи—безконечні сині рядки на дорогому папері—листи, яких він ніколи не прочитає.

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить наслідки поєдинку свого—він знає, що це фантазія, дурниці, що він ні за що—от ні за що!—не підставить чола під цівку пістолета.

Мі-щанство-о!... прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилував свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з

ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати—і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драглі, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються. Як з пап'е-машé. В голові пустка, в грудях пустка... Рота не можна закрити, з горла видобути згук...

І в пристраснім імпульсі життя він видавив горлом короткий згук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х-ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улітаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали нікчемність, фальш, компроміси й світили до нього зеленими очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поєдинок, тільки лист той мусить пройти через Антонінині руки—і вона не допустить до крайности ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги!

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там певно можна знайти. Він почав нишпорити. Чорт! десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться —„з повним призирством", йому прийшла до голови чудова думка:—з повним призирррством!

„Шановний добродію!"

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа:

„Шановний добродію, Ви вчора позволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прошу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантів. З повним призирством Іван Піддубний".

Потому він зачеркнув „з призирством" і написав „з поважанням", переписав і заадресував: „Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для пана Миколи Цюпи".

О!

Було ще рано, пів до восьмої. Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани і вийшов.

Снігу багато, тепло і сонячно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвіяв лінії тинів, обліпив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскоче щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, на дворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонінині руки? Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці... ціла купа рудої шерсти, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається,—п'єш повітря, мов тепле молоко. Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кишені. Треба через когось послати. Принесуть їй — вона виходить. Лист? од кого?—давай сюди... Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межи ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить... витріщив очі...

— Однеси лист... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуеш? десять копійок дістанеш.

І він намацав у кишені останні десять копійок.

Ходить по вулиці й чекає.

Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На...

І повертає назад, до себе.

Що то буде, що то буде? чим скінчиться?

День довгий, безконечний, трівожний. В полудне небо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає:

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжко, холодний, байдужий, дерев'яний і нічого не чекає.

Якось то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук... стук...

До кого б це?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть...

Він... пан Микола. Голос хрипливий, дивиться в бік, шуби не знімає й не подає руки. Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може витерти вогню.

— Не турбуйтеся... не треба.

Іван все шаркає сірником.

— Ви... ви...—хрипить пан Микола,—ви не гнівайтесь на мене—я був учора п'яний. Просто п'яний і більш нічого... більш нічого... Ну, а коли п'яний, ви розумієте...

Ага-а-а!.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний як швець... і більш нічого... більш нічого... Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб... ха-ха!.. як це він не помітив?

— Людя скучає за вами... приходьте завтра на лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами...

Ха-ха!.. Ах ти, п'янюго, він був п'яний як... і більш нічого... Ну, він прийде, конче прийде... ха-ха... Все сміється у нього в середині, все радіє і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радости, ні своїх бажань...

Добре, він прийде... і більш нічого... ха-ха-ха!..

А про лист ні слова!

Свиня!..

. . . . . .

Піддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий. Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію. Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лек-

цію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сіни і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив в куток парасоля,—згадки линули на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях в хати стояла вже Людя й підскакувала на своїх довгих ногах і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван... пан Ван...—радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мами, очима.

Вони зараз взялись до роботи.

Все йшло, як і раніше; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і побачив столову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніна виглядала втомленою, але сяла і користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись по-за нього;

— Іжте... їж-жте...

І те ж-ж.. виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яти, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щипала Йванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зітхала і здіймала очі до Бога.

— Спасибі тобі, добрий Боже!.. тепер усі щасливі!..

Лютий 1902.
Чернігів.

ЗМІСТ II-го ТОМУ.

стор.

Для загального добра 5

Пе-коптьор 71

Посол від чорного царя 103

Відьма 119

По-людському 153

Дорогою ціною 171

Лялечка 251

Поєдинок 293

35146/3312 Рк

Республіканський
педагогічний муз.
Словний фонд

n3994
15

35146/3312 Рк

Республиканский
педагогический музей
Основной фонд №

УСРР
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО